

“Ermeni Meselesi” ve Ermeni Kilisesi Üzerine Düşünceler

Abdurrahman Küçük*

Özet

Anadolu’da gözü olan Doğulu ve Batılı bazı devletlerin bedeflerine varmak için seçtikleri konular arasında “Ermeni Meselesi” de vardır. Ermeni Meselesi’nin gerçekleşmesinde dinî ve siyasî misyonerlik yöntem olarak benimsenmiş ve önce Katolik ardından Protestanlar faaliyet göstermiştir. Böylece Avrupalı bazı devletlerin desteğinde Ermeniler arasında bölünmeler gerçekleşmiş ve o zamana kadar tek mezhep ve tek cemaat olan Ermeniler, farklı kiliselere ayrılmışlardır. Farklı kiliselere ayrılmış Ermeniler değişik devletlerin etkisi ile Osmanlı Devleti üzerindeki siyasî emellerini gerçekleştirmede aralanması gereken bir kapı görülmüştür. Hatta bunun için terör örgütleri de oluşturulmuştur. Ermeni Meselesi’ni çıkarmada etkili olan Terör örgütleri ise Kilise’ye yönelmiş ve Kilise yetkililerinden az da olsa taraftar edinmişlerdir. Ancak Ermeni Kilisesi’nin ve Ermeni halkının büyük çoğunluğu Türk Devleti ve Türk Milletinden yana tavır koymuştur. Ermeni Meselesi’nin çıkışında olduğu gibi çözümünde de Ermeni Kilisesi başta olmak üzere, İstanbul Ermeni Patrikliği ve Türkiye Ermenileri önemli rol üstlenebilir. Çünkü Gregoryen Türkler/Ermeniler, Türk Milleti ile ortak değerleri keşfedebilir, geçmişten ders alın-

arak konuya akl-ı selim ile yaklaşabilirler. Aynı durum Türk Devleti ve Türk Milleti için de geçerlidir. Ermeni Meselesi, siyasî bir mesele olarak çıkmıştır. Çözüm de ancak siyasî yoldan olabilir. Bunun için taraf ülkeler ve milletler, bunu böyle bilmeli ve buna destek olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Meselesi, Ermeni Kilisesi, Katoğikosluk, Gregoryenlik, Türk Hıristiyanlığı.

Giriş

“Ermeni Meselesi”; yüzyılı aşkın bir süredir “bazı güçler” tarafından istismar edilen, Türkler üzerinde “Demokles’in Kılıcı” gibi tutulan ve Dünya Kamuoyu’nu meşgul eden konulardan birisi haline getirilmiştir. Bir yüzyılı doldurmuş Ermeni Meselesi sözkonusu edildiğinde karşımıza; temel birkaç etken çıkmaktadır. Bu etkenler;Avrupa’nın bazı ülkelerinin desteğindeki Hıristiyan Misyonerlik Faaliyetleri,bazı Batı Ülkeleri, Rusya ve Rusya yönetimindeki Eçmiyazın Ermeni Katoğikosluğu/Katolikosluğu ile Ermeni Kilisesi’dir.Bunlar arasında Eçmiyazın Ermeni Katoğikosluğu ile Ermeni Kilisesi ayrı bir yere ve öneme sahiptir.Çünkü tarih boyunca Ermeniler her gündeme gelişde,var olmalarını Kilise’ye bağlamaları dolayısıyla, hep Ermeni Kilisesi hatırlanmıştır.

Ermeni Meselesini tam olarak anlayabilmek için öncelikle Ermeni Kilisesi’ni tanımak lâzımdır. Ermeniler söz konusu olunca; Ermenilerin Gregoryen Kilisesi ile ilişkileri, dinî durumları, dinî otoritelerin nüfuzu ve hiyerarşideki yeri, diğer Hıristiyan gruplar/mezhepler arasındaki itibarları göz önünde bulundurulmalıdır. “Ermeni Cemaati/Milleti” ile Ermeni Kilisesi bir ve aynı görülmekte; nüfuz ve otorite yönünden aralarında bir mücadeleden, bir anlaşmazlıktan söz edilmemektedir. Ermeni Cemaati ile ruhaniler iç içe girerek kiliselerine “Millî Kilise” hüviyetini

(*) Prof.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi, Dinler Tarihcisi, 21. Dönem Ankara Milletvekili.

(1) Malachia Ormanian, *L’Eglise Arménienne*, Deuxième Edition , Antelias-Lübnan 1954, 2.

kazandırmışlardır. Ermeni Cemaati'nin kendi bilincine varmasında “Gregoryen Ermeni Kilisesi”nin payı büyüktür. Ermeniler; Hıristiyanlığı kabul ettikleri tarihten bu tarafa, kendi kaderlerini “Kilise”den ayrı görmemiş ve Kilise sayesinde hâkimiyetleri altında yaşadıkları Hıristiyan milletler arasında erimekten kurtulmuşlardır.

İstanbul Ermeni Patrikliği (1896-1908) yapmış olan M. Ormanyan; ilk baskısı 1910 yılında, ikinci baskısı 1954 yılında yapılan, Fransızca olarak yazdığı *L'Eglise Arménienne* (Ermeni Kilisesi) isimli eserinde, Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler arasındaki yerini ve etkisini şöyle ortaya koymaktadır: “Bir milletin hayatının sırrını kavramak için o milletin dinî etüdünü yapmak gerekiyorsa ve hele bu, milletle aynileşmiş, millet hayatında önemli bir rol oynamış ‘Ermeni Kilisesi’ olursa; bu eserin önemi daba iyi anlaşılacaktır”.¹ Ermeni yazar Dikran H. Boyacıyan da; “Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni Kilisesi’ni aynı ölçüde ele almayan herhangi bir Ermeni Tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni milleti o derece içiçedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir”² diyerek Ermeni Kilisesi'nin Ermeni Tarihi içindeki yerini ve önemini ortaya koymaktadır.

Hıristiyan olduktan sonra da başka devletlerin hâkimiyeti altında yaşayan ve günümüzde “Ermeni” olarak adlandırılan toplum, henüz Hıristiyanlığı kabul etmemiş olan Roma İmparatorluğu'nun baskı ve zulümüyle karşılaşmıştır. Bu durum; Pers (İran) döneminde de Bizans döneminde de devam etmiştir. Bu dönemlerde, mücadelenin liderliğini “Kilise” üstlenmiştir. *Alfabelerinin icadı da dinî ve “kültürel” eserlerin basılması da Kilise vasıtasıyla olmuştur.* Merkezî bağımsız bir otoriteye sahip olmadıkları için Ermeniler, kendilerini Kilise'nin otoritesine bırakmışlardır. Bundan dolayı, dün de bugün de “Ermeni”den, “Ermeni Meselesi”nden söz edilince akla hep “Gregoryen Ermeni Kilisesi” gelir olmuştur. Ermenilerle ilgili eser ya-

zanlar; eserlerinde “Kilise” ile “Ermeni”nin, alfabesiyle, yönetimiyle içiçe tarih boyunca varlığını sürdürdüğünü; Kilise olmadan Ermeninin olamayacağını ve bugünkü varlığını da Kilise'ye borçlu bulunduğunu belirtmeyi zarurî görmüşlerdir.³ Bunun yanında Ermeni yazarlar, siyâsî alanda da, Ermeni Kilisesi hiyerarşisinin en başında yer alan ve lider konumunda bulunan Katoğikosların/ Katoikosların önemli görevler ifâ ettiklerine yer vermişlerdir.⁴

Doktrin, inanç ve gelenekleriyle de Ermeni Kilisesi; hem Doğu Kiliseleri hem de Batı Kiliseleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu Kilise, kiliseler arası, mezhepler arası mücadelelerde dikkatleri üzerine çekmeyi başaramış bir kilisedir. “Ermeniler” ile bütünleşen ve “Millî Kilise” hüviyetini kazanan Gregoryen (Lusavorçağan) Ermeni Kilisesi; başlangıçta sahip oldukları özellikleri günümüze kadar taşımaya ve diğer Hıristiyan Kiliseleri ile aralarındaki farklılıkları devam ettirmeye çalışmıştır.

Ermeniler; Hıristiyanlığı toptan kabul etmek ve Hıristiyanlığa ait esaslar yanında, yaşadıkları bölgenin etnik ve kültürel özelliklerini, kendi “millî gelenekleri”ni özenle korumaya çalışmak ile belirginleşmişlerdir. Onlar; kurmuş oldukları “Kilise”ye bu damgayı vurmuş ve bu vasıflarla da hem diğer Kiliseler'den ayrılıklarını korumuş hem de Kiliselerinin devamını sağlamışlardır.

IV. Yüzyılın başlangıcından beri kendi kaderleriyle “Kilise”nin kaderini bir tutmuş olan Ermeniler; Kilise'yi bir araya gelmenin, benliklerini muhafaza etmenin bir vasıtası olarak görmüşlerdir. Bunun yanında Kilise;

- (2) Dickran H. Boyacıyan, *Arménian*, Neuw Jersey 1972, 84. sayfadana nakleden Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, 31.
- (3) Bkz. Malachia Ormanian, *L'Eglise Arménienne*, II-IV, 11-14, 38, 168-170; Malachia Ormanian, *Le Vatican et Les Armeniens*, Rome 1873, 155, 211; Kevork Aslan, *L'Arménie et les Armeniens*, Constantinople 1914, 31, 33, 35-37, 40-44; Jean Meccerian, *L'Histoire et Institution de L'Eglise Armenien*, Beyrut 1965, 18, 46; A. Gattayrias, *L'Arménie et Les Armeniens*, Paris 1882, 113-118; François Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de L'Arménie*, Paris 1900, 54; Jacque de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, Paris 1919, 109.
- (4) Bkz. Kevork Aslan, *L'Arménie et les Armeniens*, 36; J. de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien* 117.

hem bir toplanma hem bir sığınma yeri hem de kendilerini geçmişe bağlayan örf, dil ve edebiyat gibi şeylerin sadakatle muhafaza edildiği bir “arş” kabul edilmiştir. Bu durum, günümüze kadar, ayakta kalabilmenin, “*fâtih milletler*”in içinde erimemenin bir amili sayılmıştır.

Yapılan araştırmalar; bağımsız bir devlete sahip olmadan, farklı ortamlarda, değişik din ve milliyetten çeşitli devletlerin hâkimiyetleri altında yaşamalarına rağmen, Ermenilerin yok olmamalarında ve bugüne kadar varlıklarını sürdürmelerinde *Gregoryen Ermeni Kilisesi*'nin önemli bir yerinin ve rolünün bulunduğunu ortaya koymuştur.⁵

Partlı Grégoir (Kirkor), miladi 301 yılında, kendi soydaşları Türkler başta olmak üzere, farklı “etnik ve kültürel” unsurlardan insanları, Hıristiyanlaştırmış ve Hıristiyanlık ortak paydası altında “*cemaat*” hüviyetine kavuşturmuştur.⁶Bölgenin kültür özellikleri göz önünde bulundurularak Hıristiyanlaşan, Hıristiyanlık kisvesi altında farklı kültür ve milliyetlere mensup kimselerin bir araya gelmesiyle oluşan “*Ermeni cemaati*”; uzun yüzyıllar, sadece Hıristiyanlık anlayışlarıyla tanınmış, bu ölçüler içerisinde yaşamış ve Gregoryen Kilisesi'nin liderliğinde varlığını sürdürmüştür.⁷

“*Gregoryen Hıristiyan*” olarak varlığını devam ettiren bu cemaat; uzun süre sadece Hıristiyan dogmaları ve “*kendilerine ait kültür*” ile özdeşleştirilmiş bir Hıristiyanlığın savunuculuğunu yapmıştır. Bu anlayışla Bizans ve Roma Hıristiyanlığı içerisinde erimeme mücadelesi verirken, sahneye çıkan Müslüman Türklerin hâkimiyetinde “*cemaatleşme*” sürecini tamamlamış ve varlığını sürdürmüştür. Ayrı bir cemaat halinde yaşamaları ve Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki durumları, bazı devletleri ve yazarları, onlara ayrı bir ırk, ayrı bir vatan, ayrı bir tarih icat etmeye sevk etmiştir. Böylece gündeme bir “*Ermeni Meselesi*” çıkarılmıştır. Bu mesele; Ermeni ırkı, Ermenistan ve “*Ermenistan*” denilen yerde

Ermenilerin çoğunlukta olması gibi iddialar üzerine bina edilmiştir. Bu konuda çok sayıda Türkçe eser yazılmış ve bu eserlerin hemen hepsinde de bu iddialara cevap verilmiştir.⁸

Ermeni denilen topluluğun tarih sahnesine çıkışları, kökenleri, müstakil devletlerinin ve sınırları belirli vatanlarının bulunup bulunmaması bugüne kadar tartışılmalıdır. Ermeniler; bazen Urartular, bazen Medler, bazen Firigyalılar, bazen Babilliler, bazen Asurlular, bazen Hind-Avrupaî bir kavim ile bazen de “*Semitik*” kavimler ile ilişkilendirmeye çalışılmış ancak hiçbirleriyle direkt bağı ispat edilememiştir. Buna rağmen bazı eski kaynaklarda yer alan “*Ermenistan*” ismine tutunma gayreti içine girilmiştir. Ermenistan denilen yerlerde yaşayanlara Ermeni denilmeye, ortaya bir “*Ermeni*” ırkı çıkarılmaya ve bu bölgeler o “*İrk*”a maledilmeye gayret edilmiştir. Halbuki “*Ermeni Meselesi*” istismar konusu edilinceye kadar “*Ermenistan*” adı, kendilerini Ermeni olarak görenler tarafından da kullanılmamış ve yabancıların “*Ermeni*” olarak vasıflandırmalarını da tasvip etmemişlerdir.⁹Çünkü “*Ermeniler*”, atalarını “*Hayk*” olarak kabul etmekte ve bunu da *Kitab-ı Mukaddes*’e bağlayarak Nuh’un to-

(5) Bkz.M. Ormanian, *L'Eglise Arménienne*, Préface ,I, 168-170; Küçük,Ermeni Kilisesi ve Türkler, 11-17 ;Davut Kılıç, “*Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Yeri*”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2008, Sayı: 13, s. 51-63.

(6) Bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Genişletilmiş 3.Baskı, Ankara 2009, 37-45, 107-119; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, 29- 33; Mehlika Aktog Kaşkarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990, XIV- XV, 47-61.

(7) Bkz. Ahmet Refik, *Tarih-i Umûmi*, İstanbul 1327, 95-98; Jacques de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, 69,99; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981, 41-43, 47-48; Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Ankara 1951, 19-21.

(8) Bu konuda yazılmış eserlerden bazıları şunlardır: Esat Uras, *Tarih Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarih Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, Ankara 1976; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967; Neşide Kerem Demir, *Türkiye’de Ermeni Meselesi*, Ankara 1976; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983; *Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İbtidâiyesi*, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983; H. Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Ankara 1982; *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Haz. İhsan Sakarya, Ankara 1984; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988.

(9) Bkz. Le P Léon M.D. Alishan, *Le Hayk, sa Periode et sa Fête*, Paris 1860, 8, 12; Raymond Janin, *Les Eglises Orientales et les Rites Orientaux*, Paris 1955, 339-340; A.Meillet, *Esquisse d’une Grammaire Comparée de L’Armenien Clasique*, Vienne 1903, XI.

runlarına (Yafes'in oğullarından Torgom'a/ Toğarma'ya yanı Türkler ile aynı soya)¹⁰ kadar geri götürmektedirler. Bunun için onlar, Ermeni'yi değil Hayk'ı, Ermenistan'ı değil Hayıstan'ı kullanmışlardır.¹¹ Aslında hem eski hem de yeni kaynaklarda, ne Hayıstan ne Ermenistan olarak adlandırılan yerler için belirli bir yer tayini mümkün olmamıştır. Bütün bu eserlerde, "Ermenistan/Hayıstan" diye adlandırılan yerler, geçilmesi zor ve dağlarla çevrili olarak tarif edilmekte; sık sık yer ve "hâkim" değiştirmeleri "Ermeniler" in karakteristiği olarak ortaya çıkmaktadır.¹² Mirza Bala, Ermenistan'ın Partlılar tarafından kurulduğunu, Ermenistan adının Süryanice olduğunu ve "dağlık memleket" anlamında "Armeniya" olarak kullanıldığını kaydetmektedir. Bu eserde; ayrıca, Saka, Kuşan ve Akhun (Eftalet) Türklerinden olan Partlıların, Küçük Kafkasya'dan Mezopotamya'ya kadar dağlık bir alanda, dokuzyüz civarında beyliği birleştirerek "Ermenistan" adı altında bir "konfederasyon" kurduklarına; bu Ermenistan Konfederasyonu'nda Hayk denilen ve bugün Ermeni olarak adlandırılanlardan başka Saka ve Hun gibi Türk unsurlarının da bulunduğuna yer verilmektedir¹³.

İçlerinde bizzat "Ermeni" yazarların da yer aldığı araştırmacılar, "Ermenistan"ı, coğrafi bir terim kabul etmektedir.¹⁴ Bu coğrafi terim (Ermenistan); bir ırk ve milleti değil, çeşitli ırk ve kültürlerle mensup insan topluluğunun bulunduğu bir bölgeyi ifade etmekte; o bölgede yaşayanların da bu isimle anılmasına yol açmaktadır. Ermeni isminin buraya izafeten verildiği, o bölgede yaşayanları ifade ettiği, "Hayk" veya bugün "Ermeni" denilen topluluğun buraya gelmesinden önce de o bölgenin *Ermeni* ismiyle bilindiği ve Ermeni kelimesinin Türkçe olabileceği üzerinde durulmaktadır.¹⁵

Ermeniler konusunda yapılan çalışmalar, birbirinden farklı sonuçlar ortaya koymakta, meselenin anlaşılmasını ve "gerçek şudur" denilebilmesini zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı tarihî veya coğrafi bir terim

olan "Ermenistan" ile bugün, Ermeni ile ilişkilendirilen "Hayk" soyunun ilgisi de henüz ispatlanamamıştır. Bu durum, "Hayk" veya "Ermeni" soyunun ne olduğunu gündeme getirmektedir. Anadolu'da bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğunun Türkçe'den başka dil bilmemesi¹⁶, örf ve âdetleri bakımından Türkler'e benzer olması; "Türk harsı"nın tesirine bağlandığı gibi¹⁷, Türk soyundan gelmiş ve Hıristiyanlaşmış Türk olmalarına da bağlanmaktadır.¹⁸ Bu özellikler bizi, tamamı olmasa da Türkçeden başka dil bilmeyen, dinî ayinlerini Türkçe yapan, Kutsal Kitapları Türkçe olan ve kendilerini Türk hisseden "Gregoryen Ermeniler" in % 80 civarındaki büyük çoğunluğun Türk kökenli ve Hıristiyanlaşmış Türk olabileceği kanaatine götürmektedir. Eröz de, "Rum ve Ermeni cemaatleri içindeki,

(10) Bkz. Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, X/2-4.

(11) Bkz. Moise de Khoren, *Histoire d'Arménie*, X-XV [Ermenilerle ilgili en eski kaynaklar Victor Langlois tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve "Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Arménie" ismi altında bir araya getirilmiş ve 1880 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Bu kitap içinde yeralan kaynaklardan yaptığımız alıntı, bundan sonraki dipnotlarda, asıl kaynağın ismi verilip bölümü gösterildikten sonra, "Langlois, Collection" ... kısaltmasıyla belirtilmiştir. Karşılaştırma yapacaklara kolaylık olması bakımından da, asıl kaynağın bölümü yanında Langlois'in Collection'unun cilt ve sahifesi (1/178, 11/45 gibi) gösterilmiştir]; Alishan, *Le Hayk, sa Période et sa Fête*, 15; Janin, *Les Églises Orientales et les Rites Orientaux*, 339-340; Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 22-38, 100-105, Gürün, *Ermeni Dosyası*, 1011; Budak Budakov, "Ermenistan'ın Azerbaycan Menşeli Coğrafi Adlar Hakkında", Aktaran: Emrullah Güney, *Türk Kültürü Dergisi*, Ankara 1994, Yıl: XXXII, Sayı: 377, s. 560.

(12) Bkz. Moise de Khoren, "Histoire d'Arménie", Vietor Langlois, Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Arménie, 11/54-70; M. Ormanian, *L'Église Arménienne*, 118-120; Kevork Aslan, *L'Arménie...*, 1-2; Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 22-40.

(13) Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Ankara 1951, 20-22.

(14) Bkz. Louis de Robert, *Étude Philologique sur les Inscriptions Cuneiformes de L'Arménie*, Paris 1876, 33-38; K. Aslan, *L'Arménie et les Arméniens* 1; Mehlika Aktog Kaşgarlı, "Critique Analytique des Sources Arméniennes Médiévales", IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğ, Ankara 1981; H. Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, 66-75; Gürün, *Ermeni Dosyası*, 10-11.

(15) Bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, 10-17.

(16) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, kı. 31, ev. 299, zar. 27, ku. 79 (Bu belge, tarafımızdan, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin XXVI. Cildinde, "Ermeni Katöğüksüzlüğü ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine" ismi ile yayınlanmıştır. Bu husus için bkz. agm. XXVI/746).

(17) Bkz. Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, 239-266; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, 111-112.

(18) Bkz. Nicolas Adontz, *Histoire d'Arménie*, Paris 1946, 291-329; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, I/ 75-81, 91-102, 132-133, 263-264; M. F. Kırzioğlu, *Dede Korkut Öğünmeleri*, İstanbul 1952; Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, 41-47; Léon Dabağyan, "Ermeni Meselesi", *Son Havadis Gazetesi* (Tefrika), 22, 29 Nisan, 25 Mayıs, 27 Aralık 1980; Şükrü Kaya Seferoğlu, *Millî Mücadele Yıllarında Kürt "Türk"-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1990, 39; Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983, 28-29, 43-45.

*Türkçe konuşan Hıristiyanların Türk asıllı olduklarını kabul etmek gerekiyor*¹⁹ demek- te ve “Adana-Hatay arasında ve Kuzey Doğu Anadolu’da, Bulgar Türkleri’nin, Kumana (Kıpçak) Türkleri’nin, Avar, Uz ve Peçeneklerin bir bölümünün de Ermeni Kilisesinin tesiri altında kaldığı anlaşılıyor. Bunların anadilleri Türkçedir, İncilleri Türkçedir; ibadetlerini Türkçe yaparlar...”²⁰ tespitinde bulunmaktadır.

Kaynaklar; Ermeni Kralı Tiridat’ı ve Ermenistan’ı Hıristiyanlaştıran Grégoir’in / Kirkor’un (Grégoir /Kirkor, Vaftiz adı) Parthlı olduğunu belirtmektedir. Bu Parthlılar’ın (Arşakidler-Arşaklılar) da, Türk olduğuna yer verilmektedir. Örf ve âdetleri, Koçbaşı mezar geleneği, Yuğ töreni, Ölü Aşısı, kirvelik benzeri özellikleri, ibadet dilinin ve Kutsal Kitapları’nın Türkçe olması, Ermenilerin varlık sebebi sayılan Kiliselerinin temelini atan ve Eçmiyazın’daki Katoğikosluğu kuran Kirkor / Geregor’un Türk kökenli olması gibi nedenlerle Gregoryen Hıristiyanlık; “*Türk Hıristiyanlığı*” olarak nitelendirilmektedir.²¹

a. Ermeni Kilisesinin Oluşumu ve Diğer Kiliseler Arasındaki Yeri

Günümüz dünyasında varlığını devam ettiren her Hıristiyan grup, her Kilise; kendi oluşumunu ya (Hz.) İsa’ya veya onun Havarilerinden birine dayandırma gayretindedir. Bu gayretin sebebi, kendi mezheplerine, kendi kiliselerine “*Kadîmlik*” kazandırmaktır. Hıristiyanlar arasında kendilerini, Hz. İsa’ya veya Havarilere dayandırarak Kadîmlik kazanma; ayrıcalık hatta “üstünlük” unsurudur. Kadîmlik iddiasında bulunan kiliselerden biri de Ermeni Kilisesi’dir. Ermeni Kilisesi; Ermeniler arasında, Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk yıllardan itibaren Hıristiyanlaşmanın olmasını buna gerekçe göstermekte ve görevli piskoposların görev sürelerinin hesaplanmasıyla da bunu ispatlamaya çalışmaktadır. “*Havari*” *Taddeus* ile *Bartelemus*’un ilk aydınlatıcıları ve otonom/muhtar olarak kiliselerini ortaya çıkaran kurucuları olarak

görülmesi de Ermeni Kilisesi’nin kadîmlik iddiası ile bağlantılıdır.

Hıristiyan Kiliseleri, kendilerini Havarilerden biri yoluyla doğrudan (Hz.) İsa’ya bağlama ve bundan dolayı “*Apostolik*” olduğunu ispatlama yarışı içindedir. Çünkü herhangi bir kilise, havarilerden birinin şahsi eseriye “*direkt*”, önce kurulmuş Apostolik bir kiliseden çıkmışsa “*endirekt*” kabul edilmektedir. Çünkü Hıristiyanlıkta direkt ile indirekt kurulmuş kiliseler arasında derece ve itibar farkı vardır. Ermeni Kilisesi de kendisinin direkt olarak bir Apostolik kaynaktan doğduğu, ilk ve en eski bir Apostolik geçmişe sahip bulunduğu, herhangi bir Kilisenin aracılığı olmadan muhtar/otonom olarak kurulduğu iddiasındadır. Bu iddiaların delili olarak da; Ermeniler arasında Taddeus’un görev süresinin MS.35-43 yılları arasında sekiz yıl, Bartelemus’un da 44-60 yılları arasında onaltı yıl devam etmesi gösterilmektedir. Bununla; Ermeni Kilisesi’nin “*Apostolik*” bir kaynağa dayandığı dolayısıyla sonradan olan kiliselere rüçhaniyeti bulunduğu vurgulanmak istenmektedir.²²

Ermeni Kilisesi rüçhaniyetini vurgulamak için Urfa’nın I. Piskoposu Aziz Addé (Atté) ve Kral Sanadroug’in kızı “bakire” Sandoukhd’in Miladî 60’lı yıllarda öldürülmüş olmalarını da, Hıristiyan olmalarından dolayı Ermenilerin 110, 230 ve 287 yıllarında işkencelere uğramaları da; II. Yüzyıldan önce, Ermeniler arasında Hıristiyanlığın yayıldığı delilleri arasında sayılmaktadır. İmparator Konstantin’in Hıristiyanlara müsa-

(19) Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, 29.

(20) Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, 43-44.

(21) Bkz. Hasan Fehmi, “*Anadolu’da Gregoryen ve Ortodoks Türkler*”, Ülkü, IV/21, Ankara İkinci Teşrin 1934; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981 (3. Baskı), 46-47; Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 43-45; Kırzioğlu, *Dede Korkut Öğüznameleri*, 15-25; M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Öğüznameleri’nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri*”, Ankara 1987, (Belleten’den Ayrı Basım), 917, 920-921; Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 2009, 223-232; Yaşar Kalafat, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, Ankara 2012; Abdurrahman Küçük, “*Ermeni Konusunda Bilinmesi Gereken Gerçekler*”, Haber Açısı, 15.09.2012; Yaşar Kalafat, “*Gregoryan Türklerin Stratejik Boyutu*”, www.yasarkalafat.info (22.10.2014).

(22) Bu görüşler ve düşünceler ile kaynaklar için bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 37-39.

mahasından 12 yıl önce, 301 yılında, toptan Hıristiyanlığı kabul etmeleri²³ ve bundan dolayı işkencelere maruz kalmaları daha önceden Ermenilerin “*Kadim Hıristiyan Cemaat*” olmalarına bağlanmaktadır.²⁴

Ermeniler; kralı, krallık ailesi, yönetimi, ordusu ve halkı ile din değiştirip Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul eden ilk topluluğun²⁵ kendileri olduğunu her vesileyle dile getirmektedirler. Bu toptan din değiştirmenin öncüsü ise Parth Grégoir’dır.²⁶ *Ermenileri “İncil’in ışığı” ile aydınlatmış olmasından dolayı Grégoir /Kirkor’a “Lusavoritç” (=Aydınlatıcı) lâkabı verilmiş ve ondan sonra da bu lâkapla anılmıştır.*

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hıristiyanlaşmanın olduğu dönemde Ermenilerin kralı olan Tiridat ile Aziz Grégoir (Kirkor), Part menşeyinden/Türk soyundan Arsaklar hanedanına mensuptur. O dönemde İran’da siyasî bir hareket vuku bulmuş ve Arsakların yerini Sasaniler almıştır. Ancak Arsaklar’ın “*Ermeni kolu*” ayakta kalmıştır. Bir Arsak olan Prens Anag, yakın akrabası “*Ermeni Kralı*” Husrev’i öldürmek için ortaya çıkmış ve bir gezide iken onu öldürmüştür. Prens Anag, işlediği suçtan dolayı kaçmış ancak Kralın muhafızları tarafından takip edilmiştir. O, bu takipten kurtulmak için nehre girmiş fakat mahiyeti ile beraber nehirde boğulmuş ve ailesinin bütün fertleri de öldürülmüştür. Bu ölümden, sadece süt annelerinin yanında bulunan iki erkek çocuğu kurtulmuştur. Anag’ın çocuklarının Kayseri’den gelme Sofiye adında Hıristiyan bir sütanneleri vardır. Babalarının öldüğü 240 yılında Grégoir da, Tiridat gibi, küçük bir çocuktur. Tiridat Husrev’in, Grégoir ise Anag’ın²⁷ oğludur.

Kayseri’ye götürülmüş olan Anag’ın oğlu, orada vaftiz olmuş ve kendisine vaftiz ismi olarak Gregoir (Kirkor) verilmiştir. “*Atalarının dini*” üzere yetiştirilmiş olan Tiridat, Diocletien zamanında, Ermeni geleneğine göre (260 veya 287), Romalıların desteği ile kral olmuştur. Her ikisinin çocuk-

luk dönemi, Romalılar ile İranlılar arasındaki savaşlar sırasında geçmiştir. Tiridat, “Paganizm” kültürü ile yetiştiği için Hıristiyanlığa büyük düşmanlık duymuştur. Kirkor/Gregoir ise Hıristiyanlık üzerine eğitilmiş ve koyu bir Hıristiyan’dır.²⁸ Babaları öldüğünde birer çocuk olan bu kimseler, o tarihlerde birer “misyon” icra etmekte ve “*lider*” konumunda bulunmaktadırlar. Ancak her ikisi de birbirini tanımamaktadır. Grégoire, Kral Tiridat’ın subayları arasında yer almış ve kısa zamanda, Kralın sevgisini ve saygısını kazanmıştır. Gregorie’nin kazandığı bu lütuf uzun sürmemiştir. Çünkü “putperest” olan Tiridat, başarılarının Anahita ve diğer tanrılar sayesinde olduğuna inanmaktadır. O, tahtına yerleştikten sonra, Tanrıça Anahita’ya tahsis edilmiş Eriza tapınağına kurbanlar takdim etmeye gitmiştir. Diğer şefler gibi Grégoir’in de Anahita’ya kurban takdim etmesi emredilmiştir. O, bu emri reddetmiş ve insanların kurtuluşunun

(23) Bu dönüşün, Hıristiyanlığı toptan kabul etmenin kesin tarihi ihtilafıdır. Ormanyan, 301 tarihini esas alırken; bazıları, Diocletien tarafından emir verilen “büyük işkence”den sonra 304 veya 305’i; bazıları da, 285 tarihini kabul etmektedir (Bkz. Ormanian, *L’Eglise...*, 8; K. Aslan, *L’Armenien...*, 31).

(24) Bkz. Ormanian, *L’Eglise...*, 7-8; Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de L’Armenie*, 48-49; R. Janin, *Les Eglises Orientales et les Rites Orientaux*, 334-335.

(25) Süryaniler de, kendilerinin, Miladi 38 yılında, Ermenilerin kabul ettikleri yolla, ilk kez toptan Hıristiyanlığı kabul ettiğini ve bundan dolayı “*Süryani Kadim*” ismini aldıklarını ileri sürmektedirler (Bkz. Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, İstanbul 1970, 31-33).

(26) R. Janin, Gregoir’i Ermeni menşeli göstermektedir (Bkz. R. Janin, *Les Eglises Orientales et les Rites Orientaux*, 334). Halbuki kaynaklarda Kirkor’un (Gregoir) Partlı olduğu yer almaktadır. Partlılar’ın Dede Korkut Oğuznameleri’nde Türk oldukları ve İran’da Part Devletini Sakaların soyundan olan Arsak Türklerinin kurduğu kaydedilmektedir. (Bkz. Kırzoğlu, M. Fahrettin, *Dede Korkut Oğuznameleri I*, İstanbul 1952, 15-25, 48-50). Toğan, Part sülalesinin Horasan’da teessüs ettiğine ve Türk kabilelerinden olduğuna yer vermektedir (Toğan, *Umumi Türk Tarihi...*, 39, 47, 48). Janin’in Gregoir’i Ermeni göstermesi bile bizi, “Part” ile “Ermeni” arasında bir bağ kurmaya ve ikisinin de Türk olabileceği noktasına götürmektedir. F. Kırzoğlu, Gregoir’in (Kirkor) “Armenya’da Hıristiyanlığı kuran meşhur evliyadan Kirkor Lusavoriç’in Partlı Gregoryen mezhebini ateşperest Sasanlılara karşı koruyan kahraman Monukanyan Hanedanı’nın *Cenas’dan (Türkistan) gelme bir Türk asilzadesi kolundan indirdi...*” (Dede Korkut Oğuznameleri I, 18) ve *Dede-Korkut* olduğu görüşündedir. (Bkz. M. F. Kırzoğlu, *Karapapak Urugunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Erzurum 1972, 4; M. F. Kırzoğlu, *Albanlar Tarihi Üzerine*, Ankara 1994, 49). Kral II. Tridat’ın Romalı sekreteri Agathange bölge halkını *Torkom* (Türkmen), Kirkor’un da Arsaklar’dan Suren-Bahlav ailesinden aslen Horosanlı Anak Bey’in oğlu olduğunu belirttiği ifade edilmektedir. (Bkz. Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler...*, 50. Sayfadaki 1. Dipnot).

(27) Gelzer, Gregoir’in Anag’ın değil, fakat büyük bir putperest rahibi olan Aştışat’ın (Achtichat) oğlu olduğu iddiasındadır (Bkz. Gelzer, *Debuts de L’Eglise Arménienne*, Venise 1896, s. 98’den nakleden Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de L’Armenie*, 58).

(28) Horenli Musa’ya ve Agathange’ye göre Grégoir’in Hıristiyanlığı yayma görevi ve “havariligi”, 286 yılındadır; Ermeni dini liderlerine göre ise bu görev daha erkendir ve 270-280’li yıllardadır.

“cesetleşmiş” Tanrı’nın biricik oğlu İsa’ya ve “Tektanrı”ya inanmakla olacağını açıklamıştır. Grégoir, boyun eğmemiş ve “kâfirleri” Tanrı’nın ebedî cezasıyla tehdit etmiştir. Kral’ın daha şiddetli bir işkence tarzı aradığı sırada Prens Artavazd, Grégoir’in babasının katilinin oğlu olduğunu söylemiştir. Bu ipucundan memnun kalan Kral, onu, *Kbor-Virab* diye bilinen Artaşat Şatosu’nun derin kuyusuna attırmıştır. Grégoir, kuyuda 14-15 sene kalmıştır. Bu süre içinde Anna adında bir kadın, onu kuyuda beslemiştir.

Kirkor’un (Grégoir) kuyuda bulunduğu sırada, rivayetlere göre, Roma İmparatorluğu’nda Hıristiyanlara karşı girişilen işkencelerden kurtulan Azîze Gaianée başkanlığında bir “Bakire Topluluğu”²⁹ Vagarşabat’a (Eçmiyazın) varmıştır. Bu Bakire topluluğu içerisinde eşsiz bir güzelliğe sahip Ripsime adında bir kadın da bulunmaktadır. Roma İmparatoru Diocletien de, Ripsime’ye tutulmuş ve onunla evlenmek istemiştir. Bu ve diğer baskılar sebebiyle Bakire Topluluğu, Doğu’ya doğru kaçmış ve Eçmiyazın’e yerleşmiştir. Ripsime’nin güzelliği, Part asıllı Ermeni Kralı Tiridatı da etkilemiş ve Tiridat onu eş olarak almak istemiştir. Ripsime bu teklifi reddedince Kral, onu ve 32 arkadaşını öldürmüştür. Ancak Tiridat Ripsime’nin etkisinden kurtulamamıştır. Bu durum onu üzüntüye sevk etmiştir. Hatta bu sıkıntıdan kurtulmak için av partisi düzenlemiş ve av partisi sırasında Tiridat’te bir değişiklik olmuş, “cinnet” hastalığına maruz kalmış, kendisini hayvan hissetmeye başlamıştır. Hastalıktan kurtulmak için en iyi hekimlere başvurmakla yetinilmemiş, “atalarının tanrılarına” da müracaat edilmiştir. Ancak bu teşebbüslerinden bir sonuç alınamamış ve hastalığında bir değişiklik olmamıştır.

Tiridat’ın hastalığı kız kardeşini çok etkilemiştir. Henüz “Putperest” olan Kral’ın kız kardeşi, rüyasında, Kral’a ulaşan felâketi giderecek kişinin yalnız Grégoir olduğunu görmüştür. Ancak onun zindanda çoktan ölmüş olduğu zannedilmiştir. Buna rağmen, preense-

sin ısrarı üzerine, Grégoir’in hücrelerine gidilmiş ve sağ olduğu görülüp serbest bırakılmıştır. Grégoire, Kral’ın, Kral gibi şeytan tarafından sıkıntılara veya deliliğe yakalanmış birkaç kişinin kurtulması için Tanrı’ya dua etmiş ve onlar hastalıklarından kurtulmuşlardır. Bu olay ve Kirkor’un (Grégoir) vaazlarının etkisi ile Kral Tiridat din değiştirmiş ve Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Böylece 301 yılında Kral, Hıristiyanlığın verdiği ilk heyecanla, Krallığın resmî dininin Hıristiyanlık olduğunu açıklamıştır. Bu sırada basit bir “laik” olduğu kabul edilen Grégoir, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra, Tiridat’ın tasvibiyle, dinî reis kabul edilmiş ve 302 yılında, *Kayseri*’ye gönderilmiştir. Kayseri’de o, Kayseri Metropolitisi Leon (Léonce) tarafından takdis edilmiştir. Grégoir’in Kayseri Metropolitisi tarafından takdis edilmesi hadisesi, Hıristiyanlar arasında çeşitli tartışmalara yol açmış ve Kayseri merkezi ile Ermeni Kilisesi’nin “biyerarşik münasebeti”ni gündeme getirmiştir.³⁰

Kayseri’de vaftiz olduktan sonra Erivan’a/Azerbaycan’a geri dönen Kirkor; dönüşte, Anadolu’da yolu üzerinde bulunan “soydaşı” Türk boylarına uğrayıp Hıristiyanlığı kabul etmelerini önermiş ve bir kısmını vaftiz ederek Hıristiyanlaştırmıştır. Erivan’a vardığında Tiridat’ın ailesini, soylu kişilerden bazısını ve halkın büyük bir kısmını vaftiz etmiştir. Bundan sonra Hıristiyanlığı yaymaya ve öğretmeye gayret etmiştir. Kral’ın desteğini alan Grégoir, Krallık yetki ve imkânlarından istifade ederek, Hıristiyanlığı yaymayı başarmıştır. Tiridat’ın bu yardımı Ermeniler

(29) Bu “Bakire Topluluğu”nun Ermeni Krallığı’nın komşusu, Roma İmparatorluğunun vilayetlerinin bazılarından kaçmak mecburiyetinde oldukları, Ripsime’ye Diocletien tarafından yapılan evlenme teklifi sebebiyle olmayacağı kanaatini taşıyanlar da bulunmaktadır (Bkz. Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de L’Arménie*, 52. sahifenin dipnotu).

(30) Greklere göre Ermeni Kilisesi, Kayseri Metropolitliğine bağlıdır ve V. Yüzyıl’daki (Kadıköy Konsili’nin kararından sonra) ayrılığı da dinden ayrılıktır. Romalılara göre ise; önce Kayseri Merkezi’ne bağlı olan Ermeni Kilisesi, daha sonra Papa I. Sylvestre’nin imtiyazı ile bağımsız hale gelmiştir. *Ermeniler de; Ermeni Kilisesi’nin ‘Apostolik’ kaynağına dayandığını ve başlangıçtan bu tarafa bağımsız bulunduğunu; Grégoir’in Kayseri’de, Leon’dan aldığı takdisin hiç bir zaman herhangi bir bağlılığı ihtiva etmediğini ve tamamen ‘otonom’ olduğunu kabul etmektedir.* (Bkz. Bkz Ormanian, *L’Eglise...*, 11-14; K. Aslan, *L’Arménie...*, 32; Tournebize, *Histoire Politique ...*, 53-55; G. Amadouni, *L’Eglise Arménienne et La Catholicité*, Rome 1978,13-19).

tarafından takdirle yadedilmiş ve Tiridat, “Ermenilerin büyük Aydınlatıcısına canla başla yardım eden Kral” unvanı ile anılmıştır. Kral’ın bu unvana lâyık görülmesinin sebepleri arasında; 312 yılında, İmparator Maximin’e karşı Hıristiyanlığı savunması, Krallığının sınırları içinde birkaç manastırın ve çok sayıda kilisenin kurulmasına yardım etmesi de bulunmaktadır.³¹

Grégoire/Kirkor, Hıristiyanlığı yayma amacı ile eski inanç ve tapınaklarına karşı bir politika gütmüştür. Bu tapınaklardan bazısını kaldırmış, kaldıramadıklarını Hıristiyanlık kisvesine büründürmüştür. Bunun için, önce, Daron’da, Hıristiyanlık öncesi önemli tanrıları olan ve “teslis” oluşturan, Anahita, Astlik ile Vahakn’a tahsis edilmiş tapınağı yıktırması ve “ilk Kilise”yi (Eçmiyazın Katoğikosluğu) Eçmiyazın’da kurdurmuştur. Bu Kilise, Ermeni Kilisesi’nin anası ve temel merkezi kabul edilmiştir. Burası, Grégoir’in bir rüyasına göre, “Tanrı’nın Oğlu İsa’nın indiği” yerdir. Kutsal emanetlerin bulunduğu yer olarak da kabul edilen Eçmiyazın, temel ve kutsaldır. Günümüzde de burası Ermenilerin dinî, aynı zamanda siyasî merkezidir. İlk kilise hiyerarşisi Eçmiyazın Kilisesi ve Katoğikosluğu/Katolikosluğu ile başlamıştır.³²

Aziz Kirkor (Grégoir), rivayetlere göre, gerekli organizasyonu yaparak kurduğu Ermeni Kilisesi’ni 25 yıl kadar yönetmiştir. Ermeni Kilisesi, temel doktrinini ona borçludur. O, toplumu İncil’in ışığı ile aydınlattığı için “Aydınlatıcı”(= *Lusavoritbc*)³³ sıfatıyla taltif edilmiş ve kurduğu Kilise de bu sıfatla anılmıştır. Ermeniler’in “*Lusavorçağan Ermeni Kilisesi*” dedikleri Kilise’ye Batılılar, “*Gregoryen Ermeni Kilisesi*” demişlerdir. Grégoir’in kurduğu kilise, oğulları tarafından devam ettirilmiş, hiç bir müdahale olmadan muhtar ve millî olarak varlığını sürdürmüştür. Kilisenin başında bulunanlara, “*milletin temsilcisi*” anlamına gelen, dinî olduğu kadar siyasî alanda da önemli rol oynayan, “*Katoğikos/Katolikos*” denilmiştir.³⁴

Ermeniler, erkenden Hıristiyanlığı kabul etmiş olmalarından dolayı, henüz putpe-rest olan Roma İmparatorluğu’nun tazyik ve katliamlarına hedef olmuşlardı. Böyle başlayan münasebetler, Roma’nın Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra da azalmamış, Hıristiyanlık nokta-i nazarından artarak devam etmişti. Başlangıçta takip edilen doktrinde hiçbir değişme olmadan, Doğu’da ve Batı’da, IV. Yüzyıla kadar gelmişti. 325’te İznik, 381’de İstanbul ve 431’de Efes konsilleri yapılmış; bu konsillerde aforoz edilen, “sapık” olduklarına karar verilen Aryenler (Ariuscular) ve Nesturyenler (Nestoriusçular) ortaya çıkmıştı. Ermeniler ise, ilk Üç Konsil’de alınan kararları kabul etmişti. Ancak bu üç konsilden sonra, 451 yılında, *Kadıköy’de yapılan Konsil* ile Ermeniler, *Ana Kilise*’den, diğer Hıristiyanlardan, İsa’da “*Tek Tabiat*” yani insanî tabiatının ilâhî tabiat içinde kaybolduğunu savunarak ayrılmışlardı. Bu görüşü savunanlar, “*Monofizit*”(Tek Tabiatçı) olarak adlandırılmıştı. Ermeni Kilisesi, Monofizit grubun en etkili ve mücadeleci unsuru olmuştu.

Ermeni Kilisesi’nin Hıristiyanlıktaki itirazı ve kendini göstermesi, 451 yılında Kadıköy/İstanbul Konsili’nde alınan kararlarla başlamıştır. Bu konsilden iki yıl önce, 449 yılında, Efes’te bir toplantı yapılmış fakat Papa I. Leon, “Monofizitliğin zaferi” olarak nitelenen bu toplantıyı “*Haydutlar Sinodu*” saymış ve reddetmiştir. Böylece Papa’nın isteği ile yeni İmparator Marcien tarafından, 451 yılında, *Kadıköy Konsili*’nin yapılması sağlanmıştır

(31) Bilgi ve kaynaklar için bkz.Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 42-45,108-114.

(32) Bkz.Agathange, “*Histoire du Regne de Tiridate*”, Langlois, Collection., I/115-170; Zenob de Glag, “*Histoire de Daron*”, Langlois, Collection., I/338-355; Urfalı Mateos, *Vekayiname*, Çev. H.D.Andreasyan, Ankara 1962, 165-166;Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de l’Arménie*, 49-54; Ormanian, *L’Eglise...*, 8-11;J. de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, 103-104, 364-369; S. Kaloustian, *Saints and Sacraments of the Armenien Church*, New York 1969,92.

(33) “*Aydınlatıcı*” sıfatı, Batı dillerinde “*illuminateur*”, Ermenilere ait literatürde “*Lusavoritbc*”(Lusavoriç)’tir.

(34) Bkz. Ormanian, *L’Eglise...*, 14;S. Kaloustian, *Saints...*, 92-93; K. Aslan, *L’Arménie...*, 35- 36; Mesrop Garabedian, *Ermenice-Türkçe Sözlük*, “*Lusavoritbc*”, İstanbul 1907, 365; Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler...*,49 – 50; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*,43-44,109-110.

Beş yüz yirmi piskoposun katıldığı Kadıköy Konsili'nde şu karar alınmıştır: “Hepimiz, ittifakla, Efendimiz Mesih İsa'nın, bir tek ve biricik Oğul'un, beşeriyet yönünden de ulûhiyet yönünden de tam, gerçek Tanrı ve gerçek insan olduğunu; makûl bir ruh ve vücuttan meydana geldiğini; ilâbî yönden Baba, beşerî yönden bizim ile aynı bulunduğunu; günabhârlık dışında bize benzediğini; ilahlığa uygun olarak asırlar önce Tanrı'dan doğduğunu ve beşeriyete uygun olarak bizim için, bizim kurtuluşumuz için, son dönemlerde, Tanrı'nın annesi Bakire Meryem'den dünyaya geldiğini; Efendimiz Mesih'in, karışmaksızın, bölünmeksizin, ayrılmaksızın, değişikliğe uğramaksızın iki tabiata sahip biricik Oğul olduğunu; zira birliğin, tabiatların farkını ortadan kaldırmadığını; bunlardan her birinin kendi özelliğini koruduğunu, bir şahıs ve bir uknum (öz, cevher) içinde diğeriyle birleştiğini kabul ediyoruz”.³⁵

Hıristiyanların büyük çoğunluğunca IV. Ökümenik Konsil olarak kabul edilen bu toplantıda; Mesih İsa'nın birbirinden ayrılmayan, fakat birbirine de karışmayan, bir şahısta birleşmiş “İki Tabiat” formülü ve Meryem'in “Tanrı'nın Annesi” olması kabul görmüştür. Bu Konsil'de; bazı görüşler mahkum edilip dışlanmış, imparatorları alkışlama usulü benimsenmiş ve altıncı oturumun sonunda İmparator ile İmparatoriçe alkışlanmıştı. Ayrıca, İmparator'a “rabiplik” sıfatının verilmesi uygun görülmüş fakat o, bu imtiyazı piskoposlara bırakmıştır. Konsilin altıncı oturumunda konsil üyeleri yirmi sekizinci kararı da oylamışlardır. Bu karar, İstanbul'un Hıristiyanlık Hiyerarşisi'ndeki üstünlüğünü belirlemiş ve siyasî yönden, “Yeni Roma”nın zaferi sayılmıştır. Yirmi sekizinci kararda, 381 İstanbul Konsili'nin İstanbul'a tanıdığı “İkinci Kilise” olma sırası tasdik edilmiş; İstanbul ile Roma piskoposlarının birbirine eşit olduğu belirlenmiş ve İstanbul Patrikliği'ne “Doğu Kiliseleri” üzerinde yargı yetkisi tanınmıştır. Ancak Papalık delegeleri son oturumda bu kararı protesto etmişlerdir. Papa I. Leon da, bu karara büyük tepki göstermiş ve eleştirmiştir. O, Roma, An-

takeya ve İskenderiye'nin imtiyazlı durumlarını belirtmiş fakat İstanbul'un böyle bir imtiyazı bulunmadığına işaret ederek üstünlük durumuna itiraz etmiştir.

Kadıköy Konsili'nde³⁶ alınan kararlar; hem İstanbul ile Roma'nın arasının açılmasını hem de “Dogmatik Formülü” kabul etmeyen grubun ayrılmasını sağlamıştır. Bu ayrılık, Papa'nın ve Roma'nın üstünlüğü iddiasını da etkilemiştir. Mısır yanında Nesturiliğin yayıldığı Suriye de, “Kadıköy Dogması”nı reddederek Monofizitliğe katılmıştır. Diyofoz Roma Kilisesi ile Hıristiyan Doğu'nun Monofizit Kiliseleri arasında zıtlık, bu tarihten itibaren kesin olarak başlamıştır. Bu, Bizans devletinin hem dinî hem de siyasî meselesi haline gelmiştir. Monofizitlik; Mısır ile Suriye'nin siyasî bağımsızlık gayretlerinin ifadesi haline almış ve Bizans hâkimiyetine karşı mücadele sloganı olmuştur.³⁷

Kadıköy Konsili, hem Ermeni Kilisesi'nin bilgisi hem de ilgisi dışında yapılmış olmasından dolayı Ermeni Kilisesi, VI. Yüzyılın başlarına kadar, Kadıköy Konsili kararları tartışmalarının dışında kalmıştır. Çünkü o tarihlerde Perslilerle/İranlılarla savaş halinde olmaları sebebiyle Ermeni Kilisesi yetkilileri; önceliği savaşa verdiğiinden Kadıköy Konsili ile ilgilenme imkânına sahip olamamışlardır.

(35) G. Welter, Histoire des Sectes Chrétiennes, Paris 1980, 62.

(36) Kadıköy Konsili'nin İmparator tarafından desteklenmesine, Dioscore ve taraftarlarının görevden azledilmesine rağmen; Monofizit çalkantı Mısır'da devam etmiştir. Bu çalkantılar, millî ve politik rekabetlerle de körüklenmiştir. İmparatorlukta ve Doğu Kilisesi içinde İstanbul'un üstünlük kazanmasına kızan Mısır Kiptileri, Monofizitliği “millî din” olarak telakki etmiş ve Kadıköy Konsili taraftarlarını “Melkitler” (İmparator taraftarları) olarak adlandırmışlardır. İskenderiye, Antakya ve Kudüs, bir müddet, Monofizit eğilimli piskoposların elinde kalmıştır. (Dvornik, *Konsiller Tarihi* ...,17-18). Kadıköy Konsili'nden sonra Grek-Roma dünyası piskoposluğu da iki kampa ayrılmış, Hıristiyan cemaati şiddetli tartışmaların içine çekilmiş, Nesturiliği favori yapma kavgası yayılmış ve ortaya konulmuş olan “tabiatların ikiliği” ruhları tatmin etmemiştir. Bunlardan dolayı Kadıköy Konsili kararlarında ittifak sağlanamamış ve bu kararlar askıda kalmıştır. Bunun üzerine 476 senesinde Antakya'da yeni konsil toplanmış ve Kadıköy Konsili Doktrin'i'nin şüpheli olduğu ilân edilmiştir. İmparator Basilus, Monofizitlerin tarafını tutmuş ve kararları Kadıköy Konsili'ne bağlamayı yasaklamıştır. İmparator Zenon, 482 yılında, *Henotique* (Henotik=Birlik Fermanı) ilan etmiş ve görüşünü Efes Konsili'ne dayandırmıştır. Nihayet İmparator Anastasios, 491 yılında, yeni bir kararlar, Monofizitler'den yana tavır koymuş, Kadıköy Konsili'nin önemini azaltmıştır. Bu kararlar o, Monofizit Kiptilerin ve Süryanilerin sevgisini, Ortodoks Bizanslıların öfkelerini kazanmıştır (Bkz. Ormanian, *L'Eglise...*, 26; Mecerian, *L'Histoire...*, 59-60).

(37) Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* ,55; Dvornik, *Konsiller Tarihi* ...,17-18.

Persliler tarafından kendilerine dinî serbestlik tanınması üzerine Kilise yetkilileri, Konsil'den bir müddet sonra, teolojik tartışmalara katılabilmişlerdir. Katoğikos Hovhannes (478-490) zamanında Ermeni Kilisesi'nin Kadıköy Konsili kararlarının reddettiği ve bu Katoğikos'un "Kadıköy Kristolojisi"ne karşı "Preuves" (Deliller) adıyla bir reddiye yazdığı ileri sürülmektedir.³⁸

Bununla beraber Ermeni Kilisesi'nin aktif olarak ortaya çıkması, Othmos'lu Babken'in Katoğikosluğu dönemine rastlamaktadır. Bu, İran'a yerleşmiş Nesturilerden zarar gören ve Efes Konsili'nin "Ortodoks Doktrini"ne bağlı kalan Süryaniler'in³⁹ kendileri gibi Efes Konsili'ne bağlı kalmış Ermeni Kilisesi'nden yardım istemeleriyle gündeme gelmiştir. Katoğikos Sahak'ın Nesturiliğe karşı prensiplerine ve Efes Konsili kararlarına bağlı olan Ermeni Kilisesi; İran'la savaşta kendilerine yardım elini uzatmayı reddeden İmparator Marcien'in eseri olarak gördüğü Kadıköy Konsili'ni kabule yanaşmak istememiştir. Bunu teyit etmek için Babken'in başkanlığında, 506 yılında, Divin'de bir "konsil" toplanmıştır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan piskoposlarının katıldığı bu Konsil'de; Efes Konsili'ne sadık kaldıkları, Kadıköy Konsili kararları ve Nesturiliği reddettikleri açıklanmıştır. Bu, Kadıköy Konsili konusunda Ermeni Kilisesi'nin ilk deklarasyonu olmuştur. Bizans ve Roma kiliselerinin Ökümenik (Evrensel) kabul ettikleri Kadıköy Konsili'ni Ermeni Kilisesi, teolojik sayılabilecek hiçbir yanı olmadığı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Ermeni Kilisesi, ilk kararında ısrar etmiş ve aşırı muhafazakâr bir davranışı devam ettirmiş; "ilk inancı" değiştirmeye yolaçacak olan her türlü yeniliğe karşı çıkmıştır. Ermeni Kilisesi; Kadıköy Konsili'nin temel problemi olarak Bizans -Roma merkezlerinin karşılıklı çekememezliğini, otorite yarısını görmüş ve kendisini ilgilendiren bir tarafının bulunmadığını savunmuştur.

Bu bağlamda, Kadıköy Konsili'nde tarif edilmiş "İki Tabiat" doğmasının aleyhinde

bulunan ilk Ermeni Katoğikosu Babken(490-515)'dir⁴⁰ O, 491 yılındaki Vagarşabat Sino-du'nda "Monofisizm"de favori olan İmparator Leon'un "Henotik"ini tasdik ve tasvip etmiştir. Divin'de 506 yılında toplanan "konsil"de Ermeni Kilisesi'nin kendine özgü inancın açıklanması; Babken'in Katoğikosluğu'nun en önemli olayı olarak kabul edilmiştir. Aynı inanç ve ilkeler Babken'den sonra gelen Katoğikoslar/Katolikoslar döneminde de savunulmuştur. Kadıköy Konsili kararları karşısında alınan kararlar, Bagrevand'lı II. Nerses'in Katoğikosluğu (548-557) döneminde gerçekleştirilen Divin Konsili'nde (554) yenilenmiş, Nesturiliğe ve Kadıköy Konsili'ne karşı, Efes Konsili'ne bağlılıkları açıklanmıştır.⁴¹

Katoğikos Nerses zamanında, 526/527 yılında, Divin'de (Dovin) yapılan Sinod'da, Ermeni Kilisesi, "Evrensel Kilise"den (Katolik Kilisesi) kesin olarak ayrılmıştır. Bu ayrılığın gerekçesi Ermeniler tarafından şu şekilde izah edilmektedir: "Hıristiyan çağının başlangıcında İsa'da İki Tabiat'ın kabul edilmesi hatası korkunç ilerlemeler kaydettiği için Patrik Nerses, Kadıköy Konsili'ne karşı Tovin'de (Divin) bir Sinod topladı. Bu Sinod'da İsa'da bir tabiat olduğuna inanmak lâzım geldiği kararlaştırıldı. Arada hiçbir fark gözetmeksizin İki Tabiatın yalnız 'bir'de birleşmesinin simgesi olarak Noel ile İsa'nın vaftiz bayramını bir bayramda birleştirmesi ve Tirisagion'a 'Siz (İsa), iki tabiatın ayrılığını protesto etmek için, bizim için çarmıha gerildiniz' ilavesinin yapılması kararlaştırıldı".⁴²

Ermeni Kilisesi; Kadıköy Konsili'nden sonra, sahip olduğu inanç ve ısrarla devam ettirmeye çalıştığı durum sebebiyle, kiliselerle arasında bir gerilime, rekabete hatta çatışmaya yol açmıştır. Bu çekişme ve çatışma; Erme-

(38) Ormanian, L'Eglise..., 27.

(39) Süryaniler'in Kadıköy Konsili kararları karşısındaki tutumları için bkz. Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, I/208-222.

(40) Tournebize, Ermeni Kilisesi'nin Kadıköy Konsili kararlarını reddetmesini, kesin ayrılmasını Babken'e değil, Nerses'e ve itazalin yerleşmesini Ani'li Samuel'e bağlıyor (Bkz. Tournebize, 90. sahife-de 1. Dipnot).

(41) Ormanian, L'Eglise..., 28-29.

(42) Tournebize, Histoire Politique et Religieuse de L'Arménie, 90.

ni Kilisesi'ni Roma-Bizans Kilisesi'nden ayırmıştır.⁴³ Kiliseler arasında ayrışma ve çekişme ile ilgili meseleler, birçok yüzyıl devam etmiş fakat bu durum Ermeni Kilisesi'nin statüsünde değişiklik oluşturamamıştır. Bu durum, Bizans İmparatorlarının öfkelerini artırmış ve devletin gücünün Ermenilere Kadıköy Konsilini kabul ettirme yönünde kullanılmasına yol açmıştır. Kadıköy Konsili ile yol açılmış olan kızgınlık, Justinien'in tahta çıktığı sırada (527 yılında) da henüz dinmemiştir. Anlaşmazlıkları giderme yolundaki gayretleri sonuçsuz kalan İmparator Justinien, II .İstanbul Konsili'nde (553 yılı), Ermenilerce kutsal kabul edilen bazı kitaplar ve değerleri mahkûm ettirdikten sonra, bunu da bir fermanla duyurmuştur. Ancak Ermeni Kilisesi, Efes Konsili'ne sadık kaldığını vurgulayarak, yeni açıklamalara ve kararlara önem vermemiştir.⁴⁴

Bizanslılar ve İstanbul Ortodoks Patrikleri; Ermeni Kilisesiyle münasebetlerini geliştirmeye çalışmış ve Roma Kilisesiyle olan kavgalarında Ermeni Kilisesini yanlarına almak, kendi davalarına kazanmak için büyük gayret sarfetmişler fakat yapılan bütün baskılara ve telkinlere rağmen Ermeni Kilisesi, kendi inanç ve felsefesine bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak onların davetleri sonuçsuz kalmış; Ermeni Kilisesi, Kadıköy kararları gibi, yaklaşma teşebbüsünü de kabul etmemiştir. Böylece Ermeni Kilisesi kendi inanç ve ibadet esasları içerisinde kalmış, kiliseler arasında *Monofizit* çizgide devam etmiştir.⁴⁵

Bizanslılar'ın baskıları ve telkinleri, bütün Monofizitleri, ayrı bir Hıristiyanlık anlayışı benimsemiş olanları kapsamaktadır. Ermeniler üzerinde etkisiz kalan Bizans telkinleri ve baskıları, Gürcüler üzerinde etkili olmuştur. Gürcüler'in Katoğikos'u Kurion, Ermeni Katoğikosluğu bünyesinde yetişmiş ve yükselmiş olmasına rağmen, Bizans İmparatorluğu'nun lütfünden istifade etmek için, Ermeni Katoğikosluğu'ndan ayrıлып İstanbul

Patrikliği'ne katılmıştır. Ermeni Katoğikosları'nın gayretleri, onu fikrinden caydırmaya yetmemiş ve Kurion, Kadıköy Konsili kararlarını benimseyerek Bizans Kilisesi'ne katılmıştır. Ormanyan; bu ayrılığın Gürcü Kilisesi⁴⁶ için zararlı olduğunu; XIX. Yüzyılın başında Kafkasya'da Rus hâkimiyeti altında, Rus Kilisesi ile benzerlikleri göz önünde tutarak asimile edildiğini; millî mevcudiyetini devam ettirecek hiçbir sebep bulunmadığını; hiyerarşinin ve ruhbaniyetin, liturjinin ve dilin Ruslaştırıldığını; Gürcistan'ın Piskoposlarının ve bilhassa ruhanî reislerinin Rus ruhanilerinden oluştuğunu ileri sürmektedir.⁴⁷

Bu süreçte Hıristiyan Dünyasında ayrı ve kendilerine özgü bir Hıristiyanlık anlayışının temsilciliğini yapan Ermeni Kilisesi ve Ermeniler, henüz Müslüman olmamış Mecusî geleneği devam ettiren İran'ın yanında, hâkim Roma ve Bizans gibi Hıristiyan devletlerin değişik baskılarına maruz kalmışlardır. Bu dinî baskı, Türklerin hâkimiyetine kadar devam etmiş ve *Türk hâkimiyeti ile Ermeni Kilisesi/Ermeniler, hem dinî hem de siyâsî hürriyete kavuşmuşlardır*.⁴⁸

b. Türklerin Hâkimiyetinde ve Hoşgörüsü Ortamında Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi'nin kendisine özgü Hıristiyanlık anlayışı, diğer Hıristiyan Kiliselerince hoş karşılanmamıştır. Gerek Katolik Hıristiyanların gerekse Ortodoks Hıristiyanların hakimiyetleri döneminde hem Ermeni Kilisesi hem de Kilisece temsil edilen Ermeniler hep baskı ve zulüm görmüştür. Bu baskı ve zulüm, İslâm'ın yayılma dönemine kadar devam etmiştir. Müslümanların hâkimiyete

(43) Bkz. Gatteyrias, L'Armenie et les Armeniens, 113.

(44) Bkz. Ormanian, L'Eglise., 30-32.

(45) Ormanian, L'Eglise., 33-37.

(46) Gürcü Kilisesi'nin inanç ve ibadetleri için Bkz. Mechel Tamaratı, *L'Eglise Georgienne des Origines Jusqu'a Nos Jours, Rome 1910, 134-145, 348-413. Gürcülerle Ermenilerin dini ayrılıkları için bkz. Tamaratı, 228-255.*

(47) Bkz. Ormanian, L'Eglise., 32.

(48) Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 49-65.

ti altına girince rahat bir nefes almışlar ve inançlarını rahatça yerine getirebilmişlerdir.⁴⁹ Fakat asıl rahatlama; Türkler'in Bizans hâkimiyetine son vermesiyle gerçekleşmiştir.

Türkler, Anadolu'ya girdiklerinde Anadolu, Ortodoks Bizanslıların hâkimiyetindeydi. Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemeyen Ermeniler ve Süryaniler gibi Hıristiyan gruplar da Bizanslıların yönetimi altındaydı. Bizanslılar, kendi dışındaki Hıristiyan gruplara baskı uyguluyor ve onları kendi "inanış şemsiyesi" altında eritmek düşüncesini uygulamaya koyuyordu. Ermeniler de, kendi Hıristiyanî inanış ve kültürel değerlerini yaşatmak istiyorlardı. Gregoryen Ermeniler, Hz. İsa'da ilâhî tabiat içinde insanî tabiatın birleşip "tek tabiat" oluşturduğunu savundukları için "Monofizit Hıristiyanlar" olarak nitelendirilmişlerdi. Bu nitelendirme, hem Katoliklerce hem Ortodokslarca reddedilmiş ve Gregoryen Hıristiyanlık, "din dışı" sayılmıştı. Sahip oldukları inancı bırakıp diğer Hıristiyanlar gibi inanmaları, Hz. İsa'da, "tek tabiatla birleşmiş iki tabiat" formülünü benimsemeleri için Gregoryenlere baskı yapılıyor, kabul etmeyenlere de dayanılmaz işkenceler uygulanıyordu. Hatta Gregoryen Ermeniler'in "Ekme-Şarap Ayını" yapmalarına izin verilmiyordu. Ortodoks Hıristiyanlar, Ermenileri aşağılıyor ve "Devlet Gücü"nü de kullanarak Gregoryen Ermenileri zorla kendi mezheplerine katmaya çalışıyorlardı.⁵⁰

Türkler'in Müslüman olduktan sonra yeniden Anadolu'da görünmesi, Grekler/Bizanslılar üzerine zafer kazanması yeni bir dönemin başlangıcıydı. Türk Sultanı Tuğrul Bey'in ve arkasından yeğeni Sultan Alparslan'ın, Anadolu'yu fethetmesi ve İstanbul'a doğru yönelmesi Ermenilerin olduğu kadar Ermeni Kilisesi için de rahat bir dönemin habercisiydi. Türk Hakanı Alparslan, Ermeni Kilisesinin Bizans Kilisesinin tahakkümünden kurtarılmasını, kendi inanç ilkelerine göre varlığını sürdürmesini ve rahat nefes almasını sağlamıştı. Ancak bundan sonra, Bizans-Roma Dünyası'nın Ermeni Kilisesine

karşı yeni bir mücadelesi başlamıştı. Çünkü Hıristiyan hâkim unsurların takip ettiği politika; Ermeni Kilisesi'nin etkisizleşmesi ve Ermenilerin yok olması politikasıydı. Ermeniler, bundan da endişelenmişti. Türkler dışında hangi toplum (Bizans, Roma, İran, Rus, gibi) Ermenilere hâkim olmuşsa onlara kendi inançlarını kabul ettirmek ve kendi kültürel potalarında eritmek istemişlerdi. Bizans-Roma Dünyası'nın Ermenilere karşı tutumuyla ilgili olarak XI. Yüzyıl Ermeni Vakanüvisti Urfalı Mateos, *Vekayinamesi*'nde, şunlar kaydetmiştir: "Onlar, bu defa, muharebe ve kahramanlık sahasından nefret ederek Ermeni Mezhebinin tetkikiyle uğraştılar ve Allah'ın Kilisesi'nin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar, İranlılara karşı harp etmekten kaçınıyor, fakat hakikî Hıristiyanları inançlarından döndürmek için büyük gayret sarfediyorlardı. Cesur ve kuvvetli bir adam buldukça onun gözlerini çıkarıyor veya onu denize atarak boğuyorlardı... Katoğikos Bedros'un ölümünden sonra Romalılar, tazyiklerini daha çok arttırdılar ve mukaddes makama karşı (Eçmiyazın Kilisesi) hücum etmeye başladılar. Onlar bu makama ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalkedon (Kadıköy) Mezhebine sokmak istiyorlardı..."⁵¹

Greğ/Bizans halkı ve ruhban sınıfı da Ermenileri hakir görmekte ve onlara zulmetmektedir. Kapadokya'da bile Grekler; kendileriyle aynı dinî âyin ve usûllere uygun olarak "Tanrı"ya inanmayan Gregoryen Ermenileri aşağılamakta ve bunu da her fırsatta ortaya koymaktadırlar. Bizans'ın Kayseri Metropolitisi Markos'un Ermeniler'e karşı tutumunun açık delilidir. Grekler arasında şöhret sahibi ve nüfuzlu olan bu piskopos, Ermenilere karşı duyduğu düşmanlığı, köpeğine "Armen"

(49) Muaviye Dönemi'nde Müslümanlar'ın hakimiyeti altında yaşayan Ermeniler'i Bizans hâkimiyetine çekmeye çalışan İmparator II. Justin'e Ermeniler şöyle cevap vermişlerdir: "Biz, kaç defa Grekler'in hakimiyetine giriysek, kötü anlarımızda onlardan hiçbir yardım görmedik. Aksine itaatimiz bakaretle karşılandı. Sadakatle bağlılığımız yıkılmıza ve ölümümüze mal oldu. O halde bizi, himayeleriyle kuşatan şimdiki bakimlerimizin, Müslüman efendilerimizin egemenliği altında bırakınız" Jacques de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, Paris 1919, 117).

(50) Bkz. Urfalı Mateos, *Vekayiname*, 131-132; Ormanian, *L'Eglise Armenienne*, 23-34; Kevork Aslan, *L'Arménie et les Arméniens*, 38-40, 48.

(51) Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, 112-113.

adını vererek ve Ermeniler için “köpek” sıfatını kullanarak göstermiştir. Ermeni Kralı Gagik, bu olayı haber almış ve çok öfkelenmiştir. Ayrıca, İmparator’un Ermeni kralzadelerini Romalı olarak vaftiz etmek istediğini duymuş ve üzüntüsü daha da artmıştır. Gagik, Türk Sultanı Alparslan’a güvenerek, İmparator’un yanına gitmeye karar vermiş ve bundan dolayı da Ermeni askerlerine, Grekleri tahkir etmek için, ileri gelen Bizanslı kadınlara taciz emri vermiştir. Bu gelişmeden sonra o, Alparslan’ın yanına gitmeyi ve onun hâkimiyeti altına girmeyi düşünmüş fakat, Hıristiyan olmasından dolayı, Müslüman olan Sultan Alparslan’a yaklaşmaktan korkmuştur. Ancak Hıristiyanların Ermenilere karşı baskı ve zulmü, buna karşı Türklerin müsamahası Gagik’i Alparslan’ın himayesine itmiştir. Gagik, Metropolit’ten intikam almak için Kayseri’ye gitmiş ve onun evine misafir olmuştur. Metropolit Markos, onu, şeref töreniyle evine getirmiş ve büyük ziyafet vermiştir. Şarap içip neşelenen Gagik, Piskopos Markos’a “*İştittiğime göre güzel bir köpeğin varmış. Onu görmeyi arzu ediyoruz*” demiştir. Markos duymamazlıktan gelmiş, fakat ısrar üzerine köpeği çağırımlarsa da gelmemiştir. Köpek “*Armen, Armen!*”, diye çağrılınca gelmiştir. Bunun üzerine Gagik, “*Bu köpeğin adı Armen midir?*” sorusunu sormuştur. Mahçup olan Markos, “*Çocuk olduğu için Armen diyoruz*” cevabını vermiştir. Gagik de “*Armeni mi yoksa Romalı mı çocuğtur, şimdi görürüz*” deyip Markos ile köpeğini bir çuvalın içine koydurmuş ve Markos’u köpeğe parçalamıştır.⁵²

Bu olaydan bir müddet önce de (1066 yılında) İmparator Ducas’ın ve halkının, Ermenilere karşı olan kin ve düşmanlıklarını gösteren bir olay vuku bulmuştur. İmparator Ducas, Patrik Jeanxiphilin, devlet ricali ve bütün ruhban sınıfı, ittifak halinde, Ermeni Mezhebini ortadan kaldırmayı ve Aziz Grégoir Lusavoriç’in inancını bozmayı; Ermeni Kilisesi’ni ve inançlarını yeryüzünden kaldırıp yerine kendi inançlarını hâkim kılmayı düşünmüşlerdir. Bunun bir başlangıcı olmak

üzere İmparator Ducas, Sivas şehrine haber gönderip Ermeni kralzadeleri olan Atom’u ve Apusahl’ı İstanbul’a çağırtmıştır. Bunlar da, Kutsal Kitaplar’a vâkıf Hugopos Vardabet’i de beraberlerinde götürmüşlerdir. İmparator, onlara, “*İmparatorluğumuz emri mucibince, siz ve bütün Ermeni reisleri, Roma mezhebine göre vaftiz olunmalısınız*” demiştir. Bunun üzerine onlar, İmparator’a, “*Biz, Aşot’un oğlu Gagik’siz hiçbir şey yapamayız. Zira o, âlim bir adam, bir kral ve bize de damattır. Onu buraya çağır. Çünkü, onsuz bir şey yaparsak, o sonra bizi ateşle yakar*” cevabını vermişlerdir. İmparator, Gagik’in gelmesini istemiştir. Atom ve Apusahl ise, adam gönderip Gagik’i durumdan haberdar etmişlerdir. Gagik, bunun üzerine, İstanbul’a gelmiş ve İmparator’un huzurunda “*Ermeni İnancı*”nı anlatmıştır.⁵³ Gagik, huzurda, Greklerin ve Latinlerin kendi inançlarını üstün kabul edip Ermenilerin sahip oldukları inançları hakir görmeleri karşısında, Ermeni Kilisesi’nin inanç ve doktrinlerinin üstünlüğünü, haklılığını ve “*Apostolik*” karakterini savunmuştur.⁵⁴

Bizanslıların Ermenilere karşı olumsuz tavırları, siyasî bakımdan da Bizans’ın aleyhine değerlendirilmektedir. Çünkü Ermeniler, Şark’ta Hıristiyanlığın ileri bir karakolu görevini üstlenmiş, eskiden beri Türk akınlarına karşı hep kullanılmış ve Grekler’den de önemli roller icra etmişlerdir.⁵⁵ Bütün bu önemli rolleri, “*mezheb*” farkı sebebiyle, gözardı edilmiş ve baskı devam ettirilmiştir. Bunun için Kevork Aslan; Grek yüksek ruhban sınıfının Ermenileri “*sapık*” görmesine bağlı olarak yapılan zulümlerin Ermeni ruhban sınıfını ve halkını Bizanslılara düşman yaptığını, bunun için Bizans İmparatorluğu’nu savunmak yerine, *İranlıları, Müslüman Arapları ve Türkleri bir kurtarıcı olarak gördüklerini*

(52) Urfalı Mateos Vakayinamesi, 131-132.

(53) Urfalı Mateos, Vekayinâme, 128-129. Gagik’in Ermeni Kilisesi doktrinini savunması için Bkz. Chronique de Matthieu d’Edesse, Par Ed. Dulaurier, Paris 1958, 133 (Gagik’in bu savunması Hrant Andreasyan’ın Türkçe tercümesinde yer almamıştır. Andreasyan, bu kısmı, dinî olduğu için tercüme etmemiş ve “...” ile geçiştirmiştir).

(54) Bkz. Chronique de Matthieu d’Edesse, 143-151.

(55) J. de Morgan, Histoire du Peuple Armenien, 154.

belirtmektedir.⁵⁶ 1045 yılında Ani Krallığı'nı ele geçiren Bizans, ırk ve inanç farklılığı sebebiyle Ermenilere her türlü vahşet ve zulmü yapmış, ağır vergiler koymuş, dinî kurumlarına saldırmış ve din adamlarını yakalayarak sürgün etmiştir. Bu düşmanlık ve olumsuz tavırlar, Selçuklu Türkleri'nin bölgeyi ele geçirmesine kadar sürmüştür. Selçuklular, Bizans İmparatorluğu'nu tehdit etmeye başladığı ve Anadolu'ya girdiği zaman, Bizans zulmü altında ezilen Ermeniler ve Süryaniler, "râfzî ve kadımlaşmış" saydıkları Rumların cezalandırılması için Allah'ın Türkleri gönderdiğine inanmış ve Türklere yardım etmelerinde bu anlayış da etkili olmuştur.⁵⁷ Malazgirt Zafere'nden sonra Ermenilerin Türkler ile yakın teması başlamış ve Ermeniler Türk hâkimiyeti altına girmiştir. Ancak Haçlı Seferleri'nin başlaması, Ermeniler ile Bizans-Roma Kilisesi münasebetlerini olumlu yönde etkilemiş fakat 1198 yılında sağlanan "birlik" kısa sürmüştür. Ortodokslarla Katoliklerin, Haçlı Seferleriyle başlayan yakınlaşması da uzun ömürlü olmamıştır. Dördüncü Haçlı Seferi sırasında, "Kutsal Topraklar"a gitme gayesiyle yola çıkanlar İstanbul'a geldiklerinde, gitmekten vazgeçip İstanbul'u işgal etmiş ve yağmalamışlardır. Onlar, Katolik olmayan ve ayrı saydıkları Ortodoksları kılıçtan geçirmiş, her türlü fenalığı yapmaktan geri durmamışlardır. Böylece yakınlaşma, daha büyük düşmanlığın sebebi olmuştur. Bunun için Ortodokslar, İstanbul'un Türkler tarafından fethinde, "Katolik külabımı görmektense, Türk sarığını tercih ederiz" diyerek, hem Batı Hıristiyanlarına düşmanlıklarını ve güvensizliklerini hem de Türklere dostluk ve güvenlerini ortaya koymuşlardır. Ermeniler de bu olaylardan ders almış ve Hıristiyanlara yakınlaşmanın zararlarını görüp Türk hâkimiyetini bilinçli bir şekilde tercih eder olmuşlardır. Bu hâkimiyet; Osmanlı İmparatorluğu'nda daha sıkı ve hoşgörülü bir şekilde devam etmiş, "Ermeniler, bugüne gelmişlerse Türkler sayesinde gelmiştir" sözü yerini bulmuş bir hoşgörünün simgesi sayılmıştır.⁵⁸

Hıristiyanlar arasında çatışmanın hâkim olduğu bir süreçte Ermeniler de, hem manevî hem maddî işkencelerden kendilerini kurtaracak birilerini beklemekteydi. Bu sırada Türkler, Anadolu'da göründü ve Bizanslılar üzerine zafer kazandı. Ermeniler, Beşinci Yüzyıla kadar geri giden bir dönemden beri Türkler ile ilişkileri vardı ve bundan dolayı *Türklerin ne kadar hoşgörülü olduklarını biliyorlardı*. Bunun için onlar, kendileri gibi aynı dini yani Hıristiyanlığı kabul etmiş Bizanslıların başlarından gitmesini ve Türkleri kendilerine hâkim olmasını istiyorlardı. Bu arzularını, Malazgirt Savaşı'nda, Türklerin savaşı kazanmasını isteyerek ve Türklerin karşısında savaşı terk ederek göstermişlerdi. Sultan Alparslan'ın Anadolu'yu fethetmesi ve İstanbul'a doğru yönelmesi Ermeniler için rahat bir dönemin başlangıcı olmuştu. Bu dönem, Ermenilerin Bizanslıların tahakkümünden kurtulmasını ve rahat bir nefes almasını sağlamıştı.

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra, yer yer Ermeni ayaklanmaları olmuştu. Kendilerine karşı gösterdikleri geniş hoşgörüyü unutup isyan etmelerine karşılık Türkler, ne dinî inançlarına ne canlarına ne de mallarına dokunmuş, sadece vergilerini artırmakla yetinmişlerdi. Bu vergiler de, Ermeni Katolikosu Barseğ'in Sultan Melikşah'a gitmesi üzerine indirilmişti. Melikşah'ın ölümünü Ermeni yazar Mateos şöyle tasvir etmişti: *"Aynı yılda herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü... "*⁵⁹

Ermenilere karşı Selçuklularla başlayan Türk hoşgörüsü ve himayesi Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. *Greklere ve Latinlerin dinî ve siyasî baskılarından dolayı gözlerini Türklere çeviren Ermeniler, Osmanlıların güvenerek Batı'ya doğru yayılmış*

(56) Kevork Aslan, L'Arménie..., 56.

(57) Bkz. Urfalı Mateos, Vekayinâme, 111-113; J. de Morgan, Histoire du Peuple Armenien, 154; Osman Turan, *Türk Cibani Hâkimiyeti Mefturesi Taribi*, İstanbul 1979, II/479; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Taribi*, 309-324; Belgelerle Ermeni Sorunu, 8.

(58) Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 231-232.

(59) Mateos, Vekayiname, 178.

ve Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmişlerdir. Osman Bey'den itibaren Türklerin güvenini kazanmış Ermenilere Fâtih Sultan Mehmet, hiçbir Hıristiyanın vermediği ve veremeyeceği imtiyazları vermiştir. Rumlara verdiği imtiyazların aynısını onlara da sunmuştur. Bursa'da tanıdığı Piskopos Hovakim'i İstanbul'a çağırması ve kurdurduğu Ermeni Patrikliği'nin başına geçirmiştir. Diğer dinî azınlıkları Ermeni Patrikliğine bağlayarak itibarını artırmıştır.⁶⁰ Zaten Ermeniler, kendi gerçek tarihlerinin İstanbul'un alınmasıyla başladığını kabul etmektedir. Bu durumu, İstanbul'da yayınlanan *Soğagat Dergisi* başyazarı Karekin Kazancıyan, *La Turquie Modern* isimli dergiye İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü dolayısıyla yazdığı Fransızca makalede, vurgulamaktadır. Ermenilerin gerçek tarihinin İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle başladığını belirten Kazancıyan, Fâtih ile Piskopos Hovakim arasında geçen bir diyaloga da yer vermektedir. Fâtih, dostu olan Piskopos Hovakim'e zihnini İstanbul'un alınmasının meşgul ettiğini söylemiş, o da; "Allah krallığını aziz etsin ve bütün dünyaya yaysın" demiş ve Fatih'in kılıcını alıp bir hafta kilisede dua etmiştir.⁶¹ Ermeni Papaziyan da, Ermeniler İsa'da "Bir Tabiat" bulunduğu inandıkları için Bizans döneminde "Ekmek-Şarap Ayini"ni ve ibadetlerini rahatça yerine getiremediklerini, ayin ve ibadetlerini serbestçe yerine getirebilmek için İstanbul'un Türkler tarafından alınmasını beklediklerini yazmaktadır.⁶²

Fâtih Sultan Mehmet de, İstanbul'u aldıktan bir müddet sonra, 1461 yılında, Batı Ermenileri için İstanbul Patrikliğini kurdurmuş ve Bursa'da tanıdığı Gregoryen Ermeni Metropoliti Hovakim'i, İstanbul Ortodoks Patriği'ne verdiği yetki ve haklarla, İstanbul Ermeni Patriği yapmıştır. Süryaniler, Kıptiler, Gürcüler ve Habeşliler gibi Monofizit Hıristiyan grupları, hürmet gösterdikleri şefleriyle birlikte İstanbul Gregoryen Ermeni Patriğine bağlayarak Patrik Hovakim'in itibarını artırmıştır. Böylece Ermeni Kilisesi ve Ermeniler

o güne kadar görmedikleri imtiyazlarla donatılmış; verilen haklar ve yetkiler "Ferman" ile duyurulmuştur. Patriğe, ayrıca, Katoğikosluklara ait Kutsal Yağ (Miron) takdis etmek, kemerde kıymetli inci ve taşlarla süslenmiş "Gonker" taşımak gibi yetkiler de verilmiştir. Verilen bu yetkiler; İstanbul Ermeni Patrikliğini Katoğikosluk makamına yakın bir değere kavuşturmuştur. Gregoryen Ermeni Patriği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün piskoposların birincisi konumuna çıkarılmıştır. Bu tutum ve müsamaha Fâtih'ten sonra gelen Osmanlı Padişahları döneminde de devam ettirilmiştir.⁶³

Selçuklulardan başlayarak II. Mahmut Dönemine kadar Ermeniler'den Türklere ve Türk Devletine karşı ciddi bir başkaldırı, bir ihanet ve bir komplo dikkati çekmemektedir. Asırlarca Türkler'in sağladığı rahat bir ortamda ve Türklerin hâkimiyeti altında Ermeni Kilisesi ve Ermeniler, dinî inançlarını ve ibadetlerini serbestçe yerine getirmiş, rahat bir hayat geçirmiş, kendi "kültürlerini" koruyarak günümüze ulaşmışlardır. Onların dinlerine de sosyal durumlarına da müdahale edilmemiş; askerlikten muaf tutulmaları sebebiyle nüfusları artmış ve zenginleşmişlerdir. Diğer Türk unsuruna göre daha uygun şartlarda buldukları için eğitim ve öğretime ağırlık vermiş, önemli makamlara kadar yükselmişlerdir. *Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesi üzerine bazı devletler, Osmanlı Devleti üzerine hesap yapmaya başlamış ve bu hesaplarında Türklerin himayesinde ayakta kalmış ve güç sahibi olmuş "azınlıklar"dan yararlanmaya çalışmıştır. Bu azınlıklar arasında Türklerin "cemaat-ı sâdıka" diye nitelediği Ermeniler de vardır. Osmanlı Devleti içinde önemli mevkiilerde Ermenilerin bulunması ve zenginlikleri hem bir kısım Ermeni'nin hem Hıristiyan*

(60) Bkz. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 64-80.

(61) Karakin Kazancıyan, "Les Armeniens apres la Conquete", *La Turquie Modern*, Juin-Juillet 1953, 91.

(62) Bkz. Hrant Papazian, *Les Eglises Byzantines Transferees aux Armeniens*, İstanbul 1976, 7-8.

(63) Bkz. J. de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, 264; Janin, *Les Eglises Orientales ...*, 352; Ormanian, *L'Eglise...*, 60-61; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 152-153; Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005, 64-81.

Misyonerlerinin hem de Batı'dan ve Doğu'dan bazı ülkelerin iştahını kabartmıştır.⁶⁴

c. Türklerin Hâkimiyeti Altındaki Ermenilere Yönelik Dinî ve Siyasî Faaliyetler

Ermenilerle doğrudan veya dolaylı ilgili olan meseleleri analiz edebilmek için öncelikle *Ermeni Meselesi*'nin arkasında olan ve destekleyen ülkeleri tanımak lazımdır. Bu devletler arasında; başta Rusya olmak üzere, Amerika, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya gibi devletler vardır.⁶⁵ Osmanlı Arşiv Belgeleri; Ermeniler arasında ihanet hareketinin başlamasının İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Amerika gibi dış ülkelere özellikle Rusya'dan gelen kışkırtmalarla olduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Rusya, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirme de "araç" olarak Ermenileri dolayısıyla Ermeni Kilisesini belirlemiştir.

16

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında da tek mezhep, tek cemaat halinde sessiz ve sakin olarak kendi dinî inançlarına göre yaşayan Ermeniler ile diğer Hıristiyan mezhep mensupları arasındaki sürtüşme de durmamıştır. Gregoryen/Lusavorçağan Ermeniler arasında Katoliklerin faaliyetleri devam etmiştir. Dominiken Tarikatı mensupları çalışmalarını sürdürmüş, fakat lisan zorlukları yüzünden istedikleri neticeleri alamamışlardır. Bunun için XIV. Yüzyılda Latince öğretecek okulların açılmasına karar verilmiş ve bu okullar, Doğu'da açılanların anası olmuştur.⁶⁷

Ermeni Meselesi ile yakından ilgilenen ülkeler, Haçlı Seferlerinden edindikleri tecrübelerle, Türkleri cephede yenmenin ve yok etmenin mümkün olmadığını biliyorlardı. Türkleri yenmenin yolunun, içten çökertmekten geçtiğini kavramışlardı. Bu anlayış çerçevesinde Ermeniler arasında, 1670'li yıllardan itibaren, yoğun "Misyonerlik Faaliyetleri" de başlatılmıştı. Misyoner çalışmaları meyvesini vermiş; tek kilise, tek mezhep ve

tek "cemaat/millet" olan Ermeniler arasında, 1701'de, Sivas'ta "Mekhitarist Hareket" ortaya çıkmış ve farklı bir baş çekmişti. Mekhitarist hareket ile Ermeni Kilisesi içinde zıtlık ve çatışma dönemi başlamış; Ermenilerin tamamına yakını Mekhitaristlere karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve takip sonucu hareketin lideri *Sivaslı Mekhitar, Fransa'nın tavassutu ile Venedik'e kaçırılmıştı*. Bunun ile Ermeniler arasında "kapı" açılmış ve açılan kapıdan diğer ülkeler de girmişti.⁶⁸

Kanunî Sultan Süleyman zamanından itibaren Fransızlara gösterilen yakınlıktan istifade eden XIV. Louis, Katolik Propagandası'nı Türkiye'nin değişik vilayetlerine dağıtmış Cizvit Rahipleri vasıtasıyla yaptırmıştı. Ayrıca Roma'ya bağlı rahipler de bunlar arasında yer almıştı. Louis, 1674 yılında, bu Katolik rahiplerinin Türkiye'deki mevcudiyetlerini tasdik ettirmeyi başarmıştı. Bu müsaadeden istifade eden Katolik Misyonerleri, Türkiye'yi, "fethedilmiş kendi ülkeleri" gibi zannetmiş, Türkleri Hıristiyanlaştıramayacaklarını anladıkları için faaliyetlerini Türkiye'deki Hıristiyanlara yöneltmiş ve onları Katolik yapmak istemişlerdi. XIV. Louis'in Katolik misyonerlerini desteklemesi Türkiye'deki bazı Ermenileri ve bazı Patrikleri ümitlendirmişti. Bunun üzerine Halep Ermeni Patriği; "Ermenistan, Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır" diyebilmiş ve Louis'i "Yeni Konstantin" unvanıyla tebci etmişti.

Ermeniler arasında Katolik propagandasına karşı muhalefet başlamış, nefret uyanmış hatta onlar bu konuda şikâyet de bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti ise mezhep

(64) Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 76-78; Kılıç, "Ermeni Meselesinin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", Ermeni Araştırmaları, Ankara 2006, Sayı: 23, s. 119-139.

(65) 10.10. 2009 tarihinde İsviçre'nin Zürih kentinde Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan Protokollerde hazır bulunan/ taraf olan ülkeler arasında yine Amerika, Rusya, Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkelerinin olması dikkati çekmektedir. Bu, bize, dün de bugün de "Garp Cepbesinde Değişen Birşey Yoktur" sözünü hatırlatmaktadır.

(66) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, ki. 31, ev. 299, za. 27, ku. 79; Yıldız, k. 18, 553/557; 35, 35/29, 30-96; 31, 76-81.

(67) Nahit Dinçer, "Yabancı Özel Okullar", Millî Eğitim ve Din Hayatı, İstanbul 1981, 16-17; Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000, 56-77.

(68) Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 79-80; Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, 133-157.

değiştirmeye engel olmak için tedbir almaya başlamıştı. Ermeni, Rum ve diğer Hıristiyan cemaatler arasında Katoliklerin girip onların inançlarını değiştirmeleri çalışmalarına engel olunması Kadılara bildirilmişti. Buna rağmen 1691'lı yıllarda bir kısım Ermeni, Papa'nın hâkimiyetini tanımış ve onlar da Katolik propagandasını yapmaya, matbaalarında durmadan bu mahiyetteki kitapları basmaya çalışmıştı. Osmanlı Hükümeti, 1701'de, kitap basanların, Ermeniler arasında fesat ve tefrikaya sebep oldukları için, yakalanıp cezalandırılmasını istemişti.

Katoliklik propagandasının yapıldığı dönemde Ermeni papazlarından, Katolikliği kabul edip İstanbul Ermenilerini de Katolik olmağa teşvik edenler olmuştu. Bunlardan Haçadur yakalanıp hapsedilmiş fakat Fransızlar tarafından hapisnedenen kaçırılmıştı. O zamanki İstanbul Ermeni Patriğinin Ermenilerin Katolikleşmesine müsaade ettiğinin anlaşılması üzerine yerine Katolik düşmanı Avedik, Patrik yapılmıştı. Bu Patrik, mezhep değiştirenleri Bab-ı Ali vasıtasıyla cezalandırmıştı. Ancak Katolik Ermeniler, Avedik'in Patriklik'ten düşürülmesine ve sürgün edilmesine muvaffak olmuşlardı.

Katolik Misyonerlerin Türkiye için tehlike teşkil ettiği Divan tarafından anlaşılması, gerekli emirler verilmiş; fakat vali ve kadılar, işin vahametini pek iyi kavrayamadıklarından, müsamahakâr davranışlarıyla Misyoner Faaliyetlerinin devamını sağlamışlardı.⁶⁹

Cizvitler de Ermenilere verdikleri derslerde ve vaazlarda, 1702'li yıllarda öğretim yaptıkları okullarda Türkçe ve Ermenice'yi kullanmışlardır.⁷⁰ Derslerin ve vaazların Türkçe oluşu XVII. ve XVIII. Yüzyılda Ermeniler arasında Ermenice'den daha çok Türkçe'nin yaygın olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Zaten XIV. Yüzyılda Anadolu'daki Ermenilerin Türkçe konuştukları;⁷¹ Sis tarafında bulunan Ermenilerin Türkçe'den başka dil bilmedikleri ve Hıristiyanlaşan Türkler oldukları ifade edilmektedir.⁷²

Ermenilerin zamanla Türkler arasında eriyeceğinden endişe duyan Sivaslı Rahip Mekhitar, 1701'de, Ermeniler arasında millî şuuru uyandırmaya yönelik bir faaliyetin içine girmiştir. Çalışmalarını rahatça yürütebilmek için de Ermeni Kilisesini Katolik Kilisesiyle birleştirmek istemiştir. *Ermeni Patrikliğinin*, bu durum karşısında, Osmanlı makamlarından yardım istemesi üzerine Mekhitar, Fransız Elçiliği'ne sığınmış ve daha sonra da Fransa'ya gitmiştir. Avrupa'da geniş bir çalışma planıyla faaliyete geçmiş ve kısa zamanda kendi adıyla bilinen "*Mekhitarist*" teşkilatı kurmuştur. Bu teşkilatın gayesi; Ermeni dilini işler kılmak, Ermenice eserleri ucuz fiyatla halka yaymak, Batı dillerindeki önemli eserleri Ermenice'ye tercüme etmek ve Ermenileri Roma (Katolik) Kilisesi ile birleştirip yalnızlıktan kurtarmaktır.

Görünüşte Ermeni dil ve edebiyatını korumak, geliştirmek gayesi taşıyan bu hareket; gerçekte, Ermenileri "*bir bayrak*" altına toplamaya yöneliktir. Bunun için Hıristiyan Dünyası'ndan yardım ve teşvik görmüş, Katolik Dünyası Rusya'daki Eçmiyazın Ermeni Katoğkosluğu ile temasa geçerek ona siyasî bir hüviyet kazandırmıştır. 1701'de temeli atılan, 1717 yılında Venedik'teki Saint Lazar adasına yerleşen Mekhitaristler ile açılan çığır/Katolikleştirme Faaliyeti gittikçe büyümüş ve Gregoryen Ermeni cemaati arasında önemli bir mesele halini almaya başlamıştır. Ermeniler arasındaki mücadele 130 yıl kadar sürmüş ve nihayet *Fransa'nın tavassutu ile 1830 yılında Osmanlı İmparatorluğu Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanımıştır.*⁷³

Osmanlı Devletinin Katoliklere verdiği imtiyazı kendilerine emsal alan Amerikan

(69) Bkz. Ahmet Refik, "*Türkiyede Katolik Propagandası*", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Eylül 1340, Nü: 5 (82), 257, 276; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 80; Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler...*, 59-71.

(70) Bkz. Ahmet Refik, "*Türkiyede Katolik Propagandası*", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Eylül 1340, Nü: 5 (82), 257, 276; Nihat Dinçer, "*Yabancı Özel Okullar*", Milli Eğitim ve Din Hayatı, İstanbul 1981, 16-17; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 80.

(71) *İbni Batuta Seyahatnamesi*, Ter. Mehmet Şerif, İstanbul 1333-1335, 1/328.

(72) Bu görüşler ve kaynaklar için bkz. Küçük, "*Ermeni Katoğkosluğu...*", A.Ü.İ.F.D. XXVI/746. sahifede 67. dipnot.

(73) Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 80.

misyonerleri, 1828 yılında, Protestanlığı Ermeniler arasında yaymaya, fakir Ermeni çocukları için parasız yatılı okullar, gece dershaneleri ve ibadethaneler açmaya, Ermeniceye çevrilmiş Protestan İnciller dağıtmaya başlamışlardır. Nihayet, 1847 yılında, İngiltere'nin de yardım ve himayesi ile, İstanbul'da "Protestan Ermeni Kilisesi" resmen kurulmuş ve 1850 yılında ayrı bir kilise olarak tanınmıştır.⁷⁴

XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısı; Ermenilerle diğer Hıristiyan Mezhepler arasında olduğu gibi Ermenilerin kendi arasında da huzursuzlukların, çekişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde; Protestanlığa olduğu kadar Katolikliğe de eğilim artmış ve artan bu eğilimler tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Katolikliğe eğilimin artmasında ve ayaklanmaların hızlanmasında Misyonerliğe yönelik çalışmaların ve bu gaye ile açılan okulların etkisi büyük olmuştur. 1641'lerde Ermeni çocuklarına ders vermeye başlamış olan İtalyan Papazı Galano, Ermenilerin karşı çıkmasıyla, İstanbul'dan kaçıp Doğu Anadolu'ya gitmiştir. O, Erzincan (Tercan), Gümüşhane, Bayburt, Trabzon, Erzurum (İspir ve Hasan-kale) ve Kars Ermeniler arasında çalışmalarına devam etmiştir. Böylece hem Katolikliği yayma hem de Ermenileri ayaklandırma faaliyetlerinde bulunmuştur. Bununla başlayan süreç, daha sonra artarak devam etmiş; XIX. Yüzyılda "meyvelerini" vermeye başlamış ve Ermeniler Türklere karşı ayaklanmışır.⁷⁵

Katoliklerden sonra XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında (1828'lerde) İngilizler; İstanbul, İzmir, Ankara, Kayseri, Antakya, Gaziantep, Arapkir, Harput ve Erzurum gibi yerlerde okullar açmış, Ermeni Kiliselerini desteklemiş ve güçlenmesine katkı sağlamışlardır. Amerikan Misyonerleri de; 1832 yılında aldıkları bir kararlar, Diyarbakır, Maraş, Gaziantep, Harput, Erzurum, Sivas, Tokat, Kayseri, Trabzon, Bursa gibi yerlerde Ermeni kiliselerinin ıslahına çalışmış ve açılmış okullar yoluyla faaliyetlerini yürütmüştür. Türkiye'ye girmek için Ermeniler "açık kapı" olarak görülmüş ve Amerika da bu

kapıyı zorlamıştır. Osmanlı Devleti'nin "sadık tebaası" olan Ermeniler, açılan okullar kanalıyla bilinçlendirilmiş, okullarda Ermenice öğretilmiş, azınlık şuuru yerleştirilmiş, Türklere karşı düşmanlık aşılannmış ve terör örgütlerinin oluşmasının altyapısı hazırlanmıştır. Amerikan Board Cemiyeti, bu konuda, en etkili kuruluşlardan birisi olmuştur.⁷⁶

Osmanlı Devleti'nde geniş çaplı bir faaliyet yürüten Amerikan Misyonerleri, hem Devlet bünyesindeki azınlıkları hem de Amerika başta olmak üzere dünya kamuoyunu Türklerin aleyhine şartlandırmışlardır. Bu misyonerler, çalışma alanı olarak önce Müslümanları seçmiş, fakat Müslümanları dinlerinden döndürmekte başarılı olamayınca enerjilerini Hıristiyan azınlıklara özellikle de Gregoryen Ermenilerin dinî, kültürel ve sağlık konularına hasretmişlerdir. Hıristiyanların ezildiği işlenerek ve Kilisenin desteği sağlanarak bir "Türk Düşmanlığı" uyandırmayı başarmışlardır. Amerika'dan başka Fransa, Rusya ve İngiltere de aynı anlayışı benimsemiştir. Bu ülkeler,⁷⁷ Hıristiyanlığı gündeme getirerek, Müslümanların hamisi Türkleri saf dışı bırakmadan başarılı olamayacaklarına kendilerini iyice inandırmışlardır. Türkleri saf dışı bırakmanın yolunun, yüzyıllardır koruyup himaye ettikleri Hıristiyan azınlıklarından geçtiğini kavramışlardır. Bunun için özellikle Gregoryen Ermeniler çalışma alanı yapılmış ve

(74) Bkz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, ki. 31, za. 27, ku.79, s. 299; Ormanian, L'Eglise..., 61,66-67, 71-73; K.Aslan, L'Arménie..., 110-111; J.A.Gattcyrias, L'Arménie et les Arméniens ,136; Semih Nafiz Tansu, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1957, 37; Belgelerle..., 25-26; Uras, Tarihte Ermeniler..., 152-154. Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermenilerin ayrı bir Kilise olarak ortaya çıkışı konusunda geniş bilgi için bkz. Mehmet Alparslan Küçük, Türkiye Protestan Ermenileri, Ankara 2009, 75-108.

(75) Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 81.

(76) Bkz. Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Eylül 1340(1924), Nu. S. (82), s. 257, 276; E. Kirşehirlioğlu, Türkiye'de Misyoner Faaliyetler, İstanbul 1963, 31; Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika Misyoner Okulları, İstanbul 1989;İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1990,127- 150, 196-210.

(77) Ermeni Türk Levon Panos Dabagyan; Osmanlı Devleti'nin kötü zamanlarında ABD, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin Ermenileri birer maşa olarak kullandıklarını ifade etmektedir. O, ayrıca bu devletlerin işlerine gelmedikleri zaman Ermenileri, paraya düşkün ve başkalarının zararına çalışan parazit bir millet gibi algıladıklarını da dile getirmektedir(Bkz.Levon Panos Dabagyan, Son Havadis Gazetesi, 25 Aralık 1981, s. 6; Son Havadis Gazetesi, 30 Aralık 1981, s. 6).

Ermenilerle ilgili çalışmalarında iki gaye güdülmüştür. Bu gayelerden biri, Monofizit Hıristiyan olan Gregoryen Ermenileri kendi mezheplerine kazanmak; diğeri de Türklere karşı bazı Ermenileri örgütleyip ayaklandırmaktır. Birincisinde pek başarılı olunamamış, ancak ikincisinde yani *Türklere karşı örgütleyip isyan ettirmede oldukça başarılı olunmuştur*. Ermenilerden az bir kesim, Türklere sayesinde elde ettikleri mevki-makam, servet ve imkânları seferber ederek Türklere karşı isyan bayrağını kaldırmıştır.⁷⁸

Misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde yaptıklarını ve Ermeni İsyanına nasıl yol açtıklarını Sydney Whitman, şöyle belirtmektedir: *“Burası geniş bir Müslüman ülke. Başında, Devletler Hukukunun Türkiye'nin Sultanı olarak tanıdığı bir hükümdar. Bu ülke, dâba Amerika keşfedilmeden Türklere aitti. Bugün bu ülke, küçük bir Hıristiyan azınlığı, Hıristiyan Dini ve aynı zamanda modern Avrupa fikirleri çerçevesinde eğitmeyi ve onları Türkiye dışındaki Batı Dünyası'nı kendi hamileri gibi kabule davet etmeyi görev edinmiş, Hıristiyan ve çoğunlukla Misyoner mektepleriyle dolmuştur. Bu durumda bu Asyalılar'ın, Asyalı statülerinden boşnutsuz olmaları mukadderdi... Ben gönülden inanıyorum ki onlar(misyonerler), karışıklık çıkarmaya veya Türk makamlarına karşı isyanı teşvik etmeye hiçbir zaman niyetlenmemişlerdir. Bununla beraber hiç şüphe yok ki, onların öğretimleri-belki doktrinleri değil-biç arzulanmayan ve birkaç nesil sonra ortaya çıkan bir neticeyi, Ermeni İbtılal Hareketini doğurmuştur”*.⁷⁹

Ermeni Meselesi'nin ve Ermeni Ayaklanması'nın Osmanlı Devleti'nde Misyonerlerin yoğun çalışmalara girişmelerinden, Misyoner okulları açıldıktan ve açılmış Azınlık okullarında Misyonerlerin öğretmenlik yapmaya başladıktan sonra ortaya çıktığı hatırlanırsa Misyonerlerin çalışmalarının meyvesini verdiği çok net anlaşılacaktır.

Bir yandan Hıristiyan Misyonerlerin tahrik ve teşvikleriyle kiliselerin devreye sokulması ve dinî hareketlenmeler, diğeri yan-

dan *Tanzimat* (1839) ve *Islahat fermanları ile Ermenilere tanınan haklar, bu haklar neticesinde 1862/1863 yılında “Ermeni Nizamnamesi” çıkarılmasıyla elde edilen geniş yetkiler ile bazı Ermeni ileri gelenlerin elde ettikleri hem malî hem de bürokratik imkânlar; “Ermeni Meselesi”nin tabrik ve teşvik sebepleri olmuştur. Doğu ve Batı'daki bazı devletler, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek, “Şark Meselesi”ni uygulamaya geçirebilmek için mevcut ortamdan yararlanma yarışına girişmişlerdir. Bu devletler, Paris Antlaşması'na zorla koydurdukları “Hiçbir Osmanlı tebaası dinî sebeplerle takibata maruz kalmaz” gibi anlamı geniş maddeye dayanarak, Hıristiyan azınlıkları özellikle Ermenileri savunma hakkını kendilerinde bulmuşlardır*.⁸⁰

Avrupa devletlerinin yararlanmaya çalıştığı “din kapısı”nı Rusya sonuna kadar kendi lehine açmıştır. Çünkü Ermenilerin dini merkezi Erivan 1828 yılında Rusya'nın yönetimine geçmiştir. Dünya Ermenilerinin dinî otorite merkezinin ve liderinin bulunduğu Eçmiyazın de Erivan'dadır. Ermeni terör örgütlerinin Türklere karşı giriştikleri hareketlerde Ermeni bazı din adamlarının ve kiliselerinin büyük rolü olduğu da bilinmektedir. “Ermeni Meselesi”nin 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'ndan sonra aktif olarak sahneye çıkması ve I. Dünya Savaşı'nda zirve noktasına varması “dinî merkez”in önemini ve rolünü gündeme getirmektedir. Eçmiyazın ve çevresinin Rusya'nın hâkimiyetine geçmesinden sonra Rusların Türklere yönetimindeki Ermenilerle ilişkileri sıklaşmış ve sıklaşan bu ilişkilere paralel olarak “nifak hareketleri” de artmıştır. Ermeniler üzerinde İran'ın baskısı artınca, Hıristiyan olmalarından dolayı gözlerini Rusya'ya çevirmiş ve Rusya'dan medet beklemişlerdir. Ancak beklentileri boşa çıkmıştır. Beklentilerin boşa çıkması ve Rusyaların Ermenileri Türklere karşı kullan-

(78) Bkz. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 79-80; Abdurrahman Küçük, *Misyonerlikten Diyaloga Türkiye*, 2.Baskı, Ankara 2011, 209-211; Abdurrahman Küçük, *Misyonerlik ve Dinlerarası Diyalog*, Ankara 2011, 39-30.

(79) Sydney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914, 120-121. sahiyelerden nakleden Gürün, *Ermeni Dosyası*, 43-44.

(80) Bkz. Küçük, *Ermeni Kilise ve Türkler*, 83.

ma niyetleri; hem Ermeniler hem de Ermeni Kilisesi indinde hayal kırıklığına yol açmıştır. Rusya'nın; Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine ulaşmada, "sıcak denizlere" inmeyi gerçekleştirmede Hıristiyan olan Ermenileri yanlarına almak ile mümkün olacağına inandığı bilinen hususlardandır. Bu inancın gereği olarak Rusya, bir taraftan *Eçmiyazın Katoğikosluğu/Katolikosluğu* kanalı ile Türkiye'deki Ermeni Kilisesine manevî baskı uygulamayı, diğer yandan Ermenileri Ortodoks inancına katma yoluyla etkili olmayı denemiştir. *Eçmiyazın Ermeni Katolikosu* V. Kevork'un bütün kiliseleri ve görevlileri Rusya'ya yardıma çağırması bunun en açık örneğini oluşturmaktadır.⁸¹

Eçmiyazın/Erivan ve çevresinin Rusya'nın hâkimiyetine geçmesinden sonraki 1828-1829 Türk-Rus Savaşında ve 1854-1855 Kırım Harbi'nden Ruslar ile Ermeniler arasında sıcak ilişkiler başlamıştır. Bu ilişkiler, nifak hareketlerine yol açmasının yanında, "*Ermeni Meslesi*"nin de fitilini ateşlemiştir. Rusya, bu meseleyi Türklere karşı bir koz olarak görmüş ve başarılı olmanın yolunun da Ermeni Kilisesi'nden geçtiğini keşfetmiştir. Çünkü Ermeni Kilisesi, önemli dinî merasimlerde kullanılan takdis yağı başta olmak üzere bazı eylemlerde Katoğikosluğa muhtaçtır. Gregoryen Ermeniler için birinci derecedeki Katoğikosluk/Katolikosluk da Rusya'nın hâkimiyetini geçmiştir. Erivan'ın Rusya'nın eline geçmesi ve Türkiye'deki Ermeni Kilisesi ile Rusya'dakinin yakınlaşması, Türkiye'deki uzak görüşlü ve Türkiye'ye karşı art niyet beslemeyen bazı Ermenileri rahatsız etmiştir. Onların, bu konuda, kendi aralarında yaptıkları tartışmalar çok ilgi çekicidir. Kavez Artin ve diğer itibar sahibi Ermeniler, aralarında yaptıkları müzakerelerde, "*Revan (Erivan) eyâleti şimdiye kadar İran devleti yedinde (elinde) bulunup biz, Eçmiyazın'ı bu tarafa çekiyor-duk, şimdi orası bir kuvvetli devletin pençe-i temellüküne geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Aliyye'nin Ermeniler hakkında derkâr (aşıkâr) olan emniyet ve itimadına hâlel*

getirebilir. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin umûr-i mâliyesi ve bilcümle devlet memurlarının muamelatı Ermeni sarrafların elindedir. Bu emniyete hâlel gelirse, bunca menâbi-i servet (zenginlik kaynakları) elimizden gider. Biz bundan sonra Eçmiyazın'den mümkün mertebe kat'-ı rişte-i taalluk etmeliyiz (ilişkiyi kesmeliyiz)" diyerek Eçmiyazın'e gönderilmesi âdet olan paraların kesilmesine karar verdimiş ve durumu Riyâset-i Küttab makamında bulunan Akif Paşa'ya gizlice bildirmişlerdir. Onlar, ayrıca, Ermeniler'in Rusya'ya yönelmelerinin hem kendilerine hem de Osmanlı Devletine zarar vereceğini açıklamaktan da geri kalmamışlardır. Bunun üzerine Eçmiyazın'e gönderilen paralar kesilince Rusya Sefareti devreye girmiş ve bu durumun devam etmesinin Devlet'in menfaatine zarar vereceği tehdidinde bulunmuştur. Akif Paşa, yardımın kesilmesi yolunda Rusya'dan gelen uyarıları baştan savma cevaplarla geçiştirmiştir.⁸²

Yapılan bu uyarılar dikkate alınmış ve Sis (Kozan) Ermeni Katoğikosluğu'na ehemmiyet verilmeye, İstanbul Patrikliği'ne tâbi kiliselerde Sis Katoğikosunun ismi okunmaya ve her tarafta tanınmaya başlamıştır. Ancak, bunun üzerine, İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tâbi Ermenilerin ileri gelenleri iki kısma ayrılmıştır. Bir kısmı, Kavez Artin'in önerdiği, Sis Katoğikosluğu'na bağlanmayı; diğer bir kısmı da, Eçmiyazın'a mensup olmayı istemiştir. Rusyalılar da, siyasetleri icabı, ikinci görüşü benimsemiş ve bu görüşte olanları desteklemiştir. Bu görüş, İstanbul Patrikhanesince de destek görmüş ve o bölge Ermenilerince Katoğikosluğa seçilen Nikoğos'un Katoğikosluğu reddedilmiştir. Bunun üzerine İstanbul Patrikliği ile Sis Katoğikosluğu arasında ihtilaf zuhur etmiştir. Bu ihtilaf da Eçmiyazın taraftarlarının galip gelmesi ve Sis'in devreden çıkarılması isteği; Türkiye Ermenilerini, doğrudan Eçmiyazın'e bağlamayı

(81) Küçük, *Ermeni Kilise ve Türkler*, 84-85.

(82) Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, ki. 31, ev. no. 299, za. 27, ku. 79 (Bu Arşiv Belgesi ve bilgisi için Bkz. Abdurrahman Küçük, "*Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine*", İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXVI/727-750. Aynı Makale için bkz. Küçük, *Dini Azınlıklar ve Türk Högürüsü*, 48-75); Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 85-86.

amaçlamış ve oranın otoritesini kabule götürmüştür. Çünkü Ermenilerce “Miron” denilen takdis yağı çıkarma ve piskopos takdis etme yetkisi sadece Katoğikos’a aittir. Miron yağı ise, onlarda, “birlik” alâmetidir; bilerek ve isteyerek bu yağı reddetmek isyan etmek demektir, “Kilise’den çıkmak” sayılmaktadır. Böyle manevî bir sorumluluk hissi altında olan bir Ermeni’nin Katoğikosluk’tan yana tavır koyacağı açıktır. Diğer Katoğikosluklar devreden çıkarılınca Gregoryen Ermeniler direkt olarak Eçmiyazın’ın kontrolüne girmiştir.

Ermenilerde, o tarihlerde, üç Katoğikosluk makamı vardır. Bu merkezler, birbirine yakın özellikler taşısa da Ermeniler indinde Eçmiyazın, eşitler arasında birincidir ve diğerlerine göre derece farkına sahiptir. Bu olayların cereyan ettiği dönemde Ermeniler, bu merkezlere göre bölünmüşlerdir. Erivan çevresi Ermenileri Eçmiyazın’i, Doğu’daki Ermeniler Ahtamar’ı, Kozan ve çevresi Ermenileri Sis’i kendilerine dinî merkez kabul etmiştir. Ahtamar 1895’e, Sis 1902’ye kadar varlığını sürdürmüştür. Bunların, çeşitli gerekçelerle, devreden çıkarılması Rusya’nın işini kolaylaştırmış ve Eçmiyazın Katoğikosluğu kanalıyla bütün Ermenilere uzanma, onlar üzerinde etkin olma imkânını kazanmıştır.⁸³

Rusya’nın Ermeni Meselesi konusunda takip ettiği politikayı ve Türk Devletine karşı oynadığı oyunu *İstanbul Ermeni Patriği* (1896-1908) *Ormanyan*, şöyle kaydetmektedir: “Ermeniler üzerinde İran’ın baskısı artınca gözlerini Rus Çarı’na doğru çevirdiler, kurtuluşunun hâkimiyetinde gördüler. I. Nikola, Ermenilere siyasî bir ‘Otonom’ vadetti ve bunda samimî olduğunu ispat etmek için de, geçici olarak, onların bulunduğu yere ‘Ermenistan’ adını verdi. Bu, hâkimiyet projesini kolaylaştırmak için düşünülmüş bir oyundu...”⁸⁴

İran ile yaptığı savaştan sonra, Erivan ve çevresinde hâkimiyet kurmuş olan Rusya; dünya Gregoryen Ermeniler üzerinde etkisini ve önceliğini sürdüren Eçmiyazın’daki Erme-

ni Katoğikosluğu’nun otoritesini kullanma yoluna girmiştir. İran baskısından kurtulma ve temelde Hıristiyan olmalarından dolayı yardım göreceklere ümidiyle Rusya’ya bağlanan Ermeni Kilisesi ve Ermeniler; umduklarını bulamamış ve daha büyük bir oyunla karşılaşmışlardır. Rusya, 1836’da çıkardığı *Pologenia (Nizâmname)* ile Ermenilerin içişlerine, dinî ve millî işlerine müdahale hakkını elde etmiştir. Bu Nizamname, Ermeni Meclisi’ni bir Rus bakanının denetimine koymuş, Katoğikos’un seçimini hükümete vermiş ve orada bir Rus yetkilisinin bulunmasına imkân tanımıştır. Bu yetkisini kullanarak Rusya; Doğu Anadolu vilâyetlerinde ve Adana çevresinde bulunan, büyük çoğunluğu “*anadil*” olarak *Türkçe*’yi kullanan Ermenilerin, Türkler’den sadece ayrıldıkları nokta olan, Hıristiyanlığı’ni istismara yeltenmiş, Eçmiyazın Katoğikosluğu’nu ve bazı piskoposları bu konuda alet olarak kullanabilmiştir.⁸⁵

Rusya başta olmak üzere Batılı bazı devletler; hem “Ermeni Meselesi”nin ortaya çıkmasına hem de meselenin günümüze kadar gelmesine yönelik planlı ve projeli bir politika takip etmişlerdir. Onların; geçmişte Osmanlı Devleti’ni, günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni köşeye sıkıştırarak hatta bölünmesine yol açacak projelere sahip olduğu bazı vesilelerle kendini göstermektedir. Bu stratejik projeler arasında -geçmişte olduğu gibi günümüzde de- “Ermeni Kiliseleri”nden ve ruhbanlarından yararlanmanın da olduğu dikkatleri çekmektedir.

d. Ermeni Kilisesi’nin Ermeni Meselesi’nin Çıkış ve Çözüm Sürecindeki Yeri

Ermeni Meselesi’nin çıkarılmasında, birkaç sebep vardır. Bu sebeplerin tamamının-

(83) Bkz. Küçük, “Ermeni Katoğikosluğu...”, XXVI/738-740; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 86-87.

(84) M. Ormanian, *L’Eglise Arménienne*, 71-72.

(85) Bkz. J.de Morgan, *Histoire du Peuple Armenien*, 8,295-297; Ormanian, *L’Eglise...*, 71; Uras, *Tarihçe Ermeniler...*, 172-173; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 111; Belgelerle..., 53-54; Erdal İlder, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1996, 39-45; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 83-93.

da; hedefe varılabilmesi için Osmanlı/Türk Devletinin hâkimiyetinde bulunan Ermenilerin devreye konulması ortak paydadır. Bunun için de Ermenilerin hassas oldukları ve kendi kaderleriyle birleştirdikleri Ermeni Kilisesinin işin içine çekilmesi lâzımdır. Ermeni Kilisesini işin içine çekmekte Rusya, öne çıkmakta ve etkin rol oynamaktadır. Çünkü hem kuruluşu hem de haldeki konumu itibarıyla bütün Gregoryen Ermeniler indinde büyük öneme sahip Eçmiyazın Katoğikosluğu'nun "anahtar rolü" görebileceği ve bunun da Rusya'nın hâkimiyetinde olduğu keşfedilmiştir.

"Sıcak Denizler"e inmek ve Osmanlı Devleti'ne yönelik hedeflerini gerçekleştirmek isteyen Rusya için Ermeniler önemli bir "kapi"dir. Bu kapının açılmasında Türkiye'deki Ermeniler ve Ermenilerin kazanılması için Erivan/Eçmiyazın'deki Ermeni Katoğikosluğu iyi bir "araç"tır. Ruslar; Türkiye'deki Ermenilerin Eçmiyazın'e olan bağlılığını dikkate alarak, Ermeni kiliselerinin Türklere karşı "üs" olarak kullanılmasını ve "ayaklanma"da önemli rol üstlenmesini sağlamakta başarılı olmuşlardır. Ermeni Terör örgütleri, Türklere karşı ayaklandıklarında, zaman zaman ve yer yer kiliselerden, din adamlarından, ruhbanlardan destek görmüştür. Çünkü Hınçak ve Taşnak örgütleri, başarılı olmalarının ancak Kilise desteği ile mümkün olacağını etüdünü yapmışlardır. Onun için değişik taktiklerle Kilise'yi yanlarına almaya ve bunun için Kilise'nin üst yönetimine kendilerini destek olan kimselerin geçmesine çalışmışlardır. Yanlarına çekemedikleri ve kullanamadıkları patrikleri, piskoposları ve kilise görevlilerini baskı ve korkutma yöntemiyle görevlerinden uzaklaştırma yollarına başvurmuşlardır. Yerlerinden edilen görevliler yerine terör örgütleriyle işbirliği içinde olan görevlilerin getirilmesi sağlanmıştır. "Ermeni Meselesi"ni kendi meselesi sayan katoğikoslar, patrikler, piskoposlar ve papazlar da -tarihi süreci ve görevli sayısının çokluğu dikkate alındığında- az da olsa olmuştur. Bu din görevlileri, ellerindeki "din silahı"nı, "kilise kozunu"; Türk Devleti

ve Türk Milleti aleyhine, terör örgütlerinin icat ettiği "Ermeni Meselesi" lehinde kullanmakta hiçbir sakınca görmemişlerdir.⁸⁶

Kilise hiyerarşisinin en yukarisından en aşağısına kadar öne çıkması, "Ermeni İhtilal Örgütleri" ile işbirliği yapması; özellikle Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin 1863 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesinden sonraya rastlamaktadır. *Ermeni Milleti Nizamnamesi*'nin kabul edilmesi, "kıpırdamalar"ı ve hareketliliği hızlandırmıştır. Bu Nizamname; Patrikhaneye, Ermeni Cemaatini yönetme yetkisi, ruhban ve sivil halktan oluşan bir "meclis" imkânı ve bir çeşit "bağımsız yönetim" anlayışı tanımıştır.⁸⁷ Bu hakları ve yetkileri alan bazı patrikler; Nizamname'yi bağımsızlık yolunda ilk adım saymış, daha fazlasını isteme hayaline kapılmış ve Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmek için girişilen isyanlarda rol almışlardır. Patrikhaneye verilen özel yetkiler üzerine bazı Ermeni Patrikleri ve "Ermeni Terör Örgütleri" yabancı devletlerle aralarında "ağ" oluşturmaya çalışmışlardır. Tanzimat ve Islahat Hareketlerinde de "azınlıklar" için yeni hakların gündeme getirilmesi; "Ermeni Terör Örgütleri"nin hevesini artırmış ve başarılı olmaları için "Kilise görevlileri"ni yanlarına almalarının gerektiğine inandırmıştır. Terör Örgütlerinin Ermeni Kilisesini yanlarına almak istemelerinin diğer bir sebebi de; Türk Devleti'nin ve Türk Milletinin mabetlere gösterdiği saygı ve hoşgörüdür.

Ermeni Terör Örgütleri; "Otonom", Doğu Anadolu'da "Vilayet-i Sitte"(Altı Vilayet)'yi içine alan bağımsız bir "Ermenistan" kurulması düşüncesini seslendiriyordu. Bunun için dış ülkelerden destek alıyorlardı. Bu destekle, daha sonra İstanbul Ermeni Patriği(1869-1873) olacak ruhban Mıgırdiç Hırimyan, Van'da "Van Kartalı", Muş'ta "Muş Kartalı" isimli gazeteleri çıkararak alt yapıyı oluşturacak etkin faaliyetlerde bulunmuştu.

(86) Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türklük*,90; Kılıç, "Ermeni Terörünün Ortaya Çıkışında Kilise ve Din Adamlarının Rolü", Türk Kültürü, Ankara 2006, Sayı:127, s.33-49.

(87) Ermeni Millet Nizamnamesi ve Patrikliğin idare yapısında yaptığı değişiklikler, verdiği haklar ve yetkiler için bkz.Seyfeli,İstanbul Ermeni Patrikligi,126-150.

Hırimyan, Ermeni Meselesinde en etkili olan ve “üçlü çete” olarak nitelendirilen Patrikler arasında yer alıyordu (Nerses Varjabetyan ve Mateos İzmirliyan diğer patriklerdi). Varjabetyan’dan sonra onların politikasının aleyhinde ve Osmanlı Devleti yanında yer alan birkaç patrik işbaşına gelmiş fakat ya Terör örgütlerinin doğrudan veya yandaşlarının dolaylı baskıları ile görevden ayrılmak durumunda kalmışlardı. Ermeni Meselesi’nin ve terör örgütlerinin Kiliselere sirayeti, “okun yaydan çıkması”; “üçlü çete” olarak anılan patrikler dönemine rastlamaktaydı.⁸⁸ Onların döneminde Osmanlı Devleti’ne karşı başkaldıran, isyan eden “Ermeni Terör Örgütleri”, zaman zaman ve yer yer Kilise’den, din adamlarından, ruhbanlardan–isteyerek veya istemeyerek- destek görüyordu. Hınçak ve Taşnak örgütleri, Ermeni Kiliselerini ve din adamlarını, “Ermeni Meselesi”nin merkezi yapmaya, terörün içine çekmeye, yanlarına çekemedikleri ve kullanamadıkları patrikleri, piskoposları ve kilise görevlilerini görevlerinden uzaklaştırma çalışıyorlardı.

Türklerin mabetlere gösterdikleri saygıdan yararlanan teröristler, Anadolu’daki kiliselerin bir kısmını, planların yapıldığı ve silahların saklandığı üst haline getirmişti. Bu arada bazı patrikler, nerede bir toplantı varsa orada görünme, yabancı ülkelerin elçilerinden yardım dileme ve sözde “Ermeni Meselesi”ne Avrupa ülkelerinin desteğini sağlama gayreti içine girmişlerdi.

Bazı Patriklerin ve Kilise yetkililerinin takip ettiği siyaseti tehlikeli gören *sağduyu sahibi Ermeni sarrafları, bürokratları, devlet adamları, siyasetçileri ve ileri gelenleri sert tepki göstermişti. Bu tepki karşısında, isyancıların liderliğini üstlenmiş olan Ermeni Patriği Miğirdiç Hırimyan, Patriklikten istifa etmek zorunda kalmıştı. Daha sonra Patrik olan Nerses Varjabetyan (1874-1884) da önceki Patrik Hırimyan ile aynı “politika”yı gütmüş hatta daha ileri gitmiş ve İngiliz Elçisinin desteğini sağlama gayreti içine girmişti. O, 13 Nisan 1878 tarihinde, İngiltere Dışişleri Bakanı’na gönder-*

diği mektupta Ermeniler ile Türklerin bir arada yaşamasının artık mümkün olmadığını ve bir Hıristiyan yönetiminde yaşamak istediklerini bildirmişti. Bu mektuptan bir müddet önce de Patrik Varjabetyan, İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi’ne, Ermenilerin Türk yönetiminden şikayetlerinin olmadığını ifade etmişti. Doğu Anadolu’da bazı yerlerin Rusya’nın eline geçmesinin kesinleşmiş gibi görünmesi üzerine Patrik, kanat değiştirerek bu ortamdan yararlanmaya çalışmış ve “Rus zaferi”nin durumu değiştirdiğini dile getirmekte herhangi bir sakınca görmemişti. Patriğin bu kanaat değişikliği “meselenin temelinin neye dayandığı” gerçeğini ortaya koymuştu.

Varjabetya’nın ölümünden sonra Erzurum Piskoposu Harutyun Vehabetyan (1885-1888), Patrik olmuştu. Bu Patrik, öncekilerin politikasını tasvip etmemiş ve Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için Avrupa’dan medet beklemenin faydasızlığına inanmıştı. İnandığı doğrultuda faaliyet göstermiş ve Türkiye lehinde davranmıştı. Ermeni Terör Örgütleri, onu Patriklikten ayrılmaya zorlamışlardı.

Vehabetyan’dan sonra tarafsızlığı ile bilinen Horen Aşıkyan (1888-1894), İstanbul Patriği seçilmişti. Ancak onun Patriklik dönemi, kanlı olaylara sahne olmuştu. Kiliselerin silah deposu olduğu haberi her tarafta yayılmıştı. Bunun üzerine Sivas Valisi, 1881-1882 yıllarında, durumu şifreli yazılarla, İçişleri Bakanlığı’na bildirmişti. Kiliselerin silah deposu haline getirildiği haberi üzerine Erzurum Valisi de, kiliselerde arama yaptırmıştı. *Kiliselerde arama yapılmasını gerekçe gösteren “Ermeni Terör Örgütleri”, Ermenileri isyana teşvik etmiş, 1890 yılında “Erzurum Olayı” diye nitelendirilen “İsyan” başlatılmıştı. Erzurum’daki bu ayaklanmayı, Anadolu’nun diğer yörelerindeki ayaklanmalar izlemişti. Bu isyanlar sırasında İstanbul Ermeni Patrikliğine saldırılmış ve Patrik Aşıkyan yaralanmıştı. Yaralanan Patrik Aşıkyan istifa etmek zorunda kalmış ve onun yerine Terör Örgütlerinin adamı olarak bili-*

(88) Bkz.Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*,39-55; Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 84-93.

nen Mateos İzmirliyan (1894-1896) Patrik yapılmıştı. İzmirliyan'ın Patrik olması, Ermeni ihtilâlcilerini sevindirmişti. O, İngiliz Elçiliğine ve İngiltere'ye raporlar göndermeye başlamıştı. Patriğin tam desteğini alan terör örgütleri, "*Ermeni bağımsızlığı*" adı altındaki isyanları her vilayete yaymışlardı. Padişah II. Abdulhamit, bu tehlikeli gidişi durdurmuş ve isyanları bastırmıştı. Ermeni ileri gelenleri de, Patrikhane'nin ve kiliselerin olaylarda yer almasını hazmedememişlerdi. İzmirliyan'ın ihtilâlcilerden ve Türk Devleti'ne karşı tutumundan bıkmış olan Ermeni önderleri, Patriği istifaya zorlamışlar ve Patrik istifa edip Kudüs'e gitmişti.

İzmirliyan'dan sonra İstanbul Patrikliği'ne Malachia Ormanyan (1896-1908) seçilmişti. Ormanyan, Ermenilerin menfaatini Türk baskınlığında görmüş ve Osmanlı Devleti'nden yana tavır koymuştu. O, Patrik seçilince, ilk iş olarak, Devlet'e bağlılığını bildirmiş ve Ermenilere karşı sarsılan güveni yeniden kazanmaya girişmişti. Bu itimat üzerine Padişah, bir af çıkarmış ve bu afa sürgüne gönderilmiş veya hapsedilmiş bütün Ermeniler serbest bırakılmıştı. Ormanyan'ın olumlu tutumuna rağmen "Ermeni Rubbanlar"ın bir kısmının terör örgütleriyle işbirliğine ve Türklere karşı tutumlarına engel olunamamıştı. Ermeni Terör Örgütleri; Ormanyan'ın Türk Devleti ve Türk Milleti paralelinde hareket etmesini, Ermeni Milleti'ni bir "macera"ya sürüklenmesini önlemeye çalışmasını hazmetmemiş ve onu istifaya zorlamışlardı.

Ormanyan'ın istifasından sonra ikinci defa, kısa bir süreliğine (1908-1909) İzmirliyan Patrikliğe getirilmiştir. Ondan sonra Eğişe Turyan (1909-1911), Turyan'dan sonra XII. Hovhannes Arşuruni (1912-1913) ve Arşuruni'den sonra Zaven Eghaiyan (1913-1916) patrik yapılmıştır. Bu Patriklerden Eghaiyan, "*Bağımsız Ermenistan*" kurulması için teşkilat kurmuş, silah ve para yardımı almıştır. O, aynı zamanda Rum Patrikhane-si'nin de desteğini, Ermeni ve Rum ittifakını sağlamıştır. Zararlı faaliyetlerinden dolayı

1916'da Bağdat'a sürülmüş olmasına rağmen Mondros Mütarekesi sırasında, İstanbul'a gelmiş ve faaliyetlerde bulunmuştur. Mondros Mütarekesi görüşmeleri sırasında bazı Ermeni Katoğikosları ve Patrikleri gruplar oluşturarak, Türkiye'deki Ermeniler lehine kararlar aldıkları ve "Ermenistan"ı kurdukları yolunda gayret sarf etmişlerdir.

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilânıyla "*Ermeni İhtilal Komiteleri*", faaliyetlerini durdurmuş, Meşrutiyet'e bağlılıklarını ve Osmanlı Devleti'nin yükselmesine çalışacaklarını ilân etmişlerdir. Ancak bu barış ortamı kısa sürmüş ve terör örgütleri, yeniden faaliyetlerine başlamış ve örgütlerini köylere kadar yaygınlaştırmışlardır. Patrikhane de, bu dönemde, tam bir "*komiteci yatağı*" durumuna getirilmiştir. Piskoposlar ve din görevlileri, gençlerden ve partizanlardan seçilmeye başlanmıştır. Ermeni teröristleri, buldukları yerlerde üstünlük sağlamak için, Piskoposlukları elde etmeye gayret göstermiştir. Taşnak ve Hınçak örgütlerinde papazlar, vartabetler, piskoposlar hatta patrikler görev almıştır. Terör örgütleriyle Kilise arasında, zorla da olsa, işbirliği sağlanmıştır. İşbirliğine yanaşmayan din görevlileri ise ya azledilmiş ya sindirilmiş veya öldürülmüştür.

Erzurum, Van, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Adana, Sasun, Zeytun, Kumkapı ve benzeri yerlerdeki isyanlarda; Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da Türk Devleti'ne karşı oluşturulan "*Ermeni Gönüllü Birlikleri*"nde, Amerika'da "*Müdafaa Komisyonu*"nda piskoposlar, rahipler ve papazlar görev almıştır. Osmanlı Devleti'nde en yüksek dinî makamlarda yıllarca görev yapmış olanların bu isyanı, ihtilal ve katliamlarda görev almaları; "*sağduyu*" sahibi Gregoryen Ermeniler yanında Gregoryen Ermeni Kilisesi görevlilerinin de karşı isyanını ve tavır almasını gündeme getirmiştir.

Kilise'nin de içinde yer aldığı isyanlar, karşılıklı can ve mal kaybına sebep olmuştur. Altı-Yedi yüzyıla yakın bir süre Türklerin yö-

netiminde rahat bir hayat sürmüş, dinî inanç ve ibadetlerini yerine getirmiş Ermeniler; Osmanlı Devleti'nin bir başka yöresine "Zorunlu Göç"e (Tehcir) tabi tutulmuştur. Olaylara sebep olan örgüt mensupları, sığınacak ülke aramışlardır.⁸⁹

Doğulu ve Batılı⁹⁰ bazı devletlerin, "dinî, siyasî, kültürel ve stratejik Misyoner örgütler" in destek, tahrik ve teşviklerine rağmen, bugün olduğu gibi o gün de Türk Devletine ve Türk Milletine bağlı olan ve bu "mesele"yi kınayan Kilise yetkilileri, Kilise görevlileri, yöneticiler, iş adamları, esnaf ve halk çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu durum, hatıralarda, raporlarda olduğu gibi Osmanlı Arşiv Belgelerinde de yerini almıştır. Türk Devleti'ne ve Türk Milleti'ne karşı teşkilatlı olarak başkaldırış sırasında, 29 Kasım 1890 tarihinde, Devlet görevlilerinin en üst kademelerinde bulunanlarla, ileri gelen tüccar ve sarraftan otuz altı imzayı taşıyan "Arıza" Padişah'a takdim edilmiştir. Bu "Arıza" da, Maliye Nazırı/Bakanı Agop Paşa ve Müsteşarı Ohan Efendi, Hariciye Müsteşarı ve müsteşar muavini, çeşitli mahkemelerin üyelerinin imzalarına rastlanmaktadır. Onlar, Padişah'a takdim ettikleri Arıza'da, Türkler'e karşı vukubulan hareketleri kınamakta ve onu "Ermeni cemaat-ı sâdikasının selâmet ve menfaatine muzır bir fikir-i mahsusa hizmet ederek Ermeni kullarını minel kadîm Devlet-i aliyeye-yi ebeddüyüüd devam olan revâbit-i sadakat-kârânesini fek ettirmek maksadiyle bazı eşhas ötede beride bir takım neşriyat ve muamelât-ı gayr-ı meşrû'iyeye cür'et ederek sâdedilani igfale sa'y etmek" olarak açıklamaktadırlar. Arızada, bu hareketleri yapanların azınlıkta oldukları, Ermenileri temsil edemeyecekleri; zaten Ermeni "cemaat-i sadıkası"nın onların fikrine itibar etmediği; altıyüz yıldan beri Ermenilerin Türklerin idaresi altında dinlerini ve dillerini muhafaza ederek refah ve saadete nail oldukları; bundan böyle de Devlet'in şefkatinden ve adaletinden şüphelerinin bulunmadığı; bunun için de Devlet'e bağlılık ve hizmetlerin devam edeceği işlenmektedir.⁹¹ Bu vesikada yer alan

imzalara bakıldığında; Türklerin Ermenilere ne kadar güvendiği ve ne derece imtiyaz bahsetmiş olduğu görülmektedir.

Türk Devleti'nin himayesinde dinî ve millî benliklerini korumuş, en yüksek dinî makamları işgal etmiş görevlilerin Türk Milletine ve Türk Devletine karşı girilen isyanlarda, ibtilallerde ve katliamlarda görev almış olması "sağduyu" sahibi Ermenileri bile çileden çıkarmış ve onları "Terör Örgütleri" karşısında "millî duruş" sergilemeye sevk etmiştir. Olayları akl-ı selim ile değerlendiren çok sayıda Kilise yetkilisi ve Gregoryen Türkler/Ermeniler olmuştur. Bunlar arasında bazıları, düşüncelerini yazılı bir belge haline getirmiş ve hatanın kimde olduğunu makalelerle ortaya koymuşlardır. Ermenilerin varlığını, altı asırdan fazla devam eden Türk himayesine ve müsamahasına bağlayan, buna karşılık "Ermeni İhtilal Partileri/ Terör Örgütleri"nin ve onlara destek verenlerin ihanetini ortaya koyan bir belge de Ermeni "Dadjar" dergisinde yayınlanmış makalelerdir. Bu konularla ilgili olarak yazılmış makaleler⁹², İstanbul'da 1917 yılında, Fransızca "A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaires Armeniens" (Hata Kimde?

25

(89) Ermeni Kilisesi'nin terör örgütleriyle, "Ermeni Meselesi" ile ilişkisi aşağıdaki kaynaklardan özetlenmiştir: Bkz. Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi, İstanbul 1989, 111/19-20, 70; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994, 260-262; Ermeni Komitelerin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, 15-20; Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Olaylar Tarihi, Ankara 1994, 1/64-67, 127-128; Uras, 185-187, 200-202, 244-246, 252-253, 374381; Hocaoglu, 181-185, 286-288, Gürün, 80-84, 115-117, 140145; Sakarya, Belgelerle..., 25-26, 31, 38-43; Yurtsever, Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, 258-276; Erdal İlter, Ermeni Kilisesi ve Terör, 39-74; Erdal İlter, "Ermeni Meselesi"nin Perspektifi ve Zeytün İsyanları (1780-1915), Ankara 1995, 131-160, 172-184; Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, 83-93.

(90) Hristiyan Batı'nın da, açık veya gizli olarak, Ermeniler'e desteği ve Türkler'e karşı başkaldırmalarında önemli rolü olmuştur. Çünkü F.Tournebize, 1900 yılında yazdığı kitabında, Ermeniler'in ezilmesine yervermiş, Ermenilerin ezilmelerini Hristiyan Dünyası'nın dışında ayrı bir grup yani Gregoryen Hristiyan olmasına bağlamıştır. O, çare olarak, Ermenilerin Hristiyan Dünyasına dâhil olmalarını yani Katolik olmalarını önermiş ve böylece Hristiyan Batı'nın desteğini daha kolay sağlayabileceklerini telkin etmiştir (Bkz. Tournebize, *Histoire Politique...*, 4).

(91) Bkz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, k. 36, ev. 368, za. 141. ka. XIII. Bu ve benzeri belgelerin değerlendirilmesi için bkz. Abdurrahman Küçük, "Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bakış", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1989, XXXI/245-259 (Bu makale, Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü-Ankara 2010- adıyla yayınlanan kitabımızın, 31- 47. sayfaları arasında yer almaktadır).

(92) Kitap Üzerinde kimin tarafından yazıldığı belirtilmeyen "A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaires Armeniens" isimli kitabı oluşturan makalelerin Ermeni Piskoposu Gevond Turyap tarafından yazıldığını E.İlter kaydetmektedir. (Bkz. İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, 74-75).

Ermeni İhtilal Partilerinde) başlığı ile Dajdar Dergisi yayını olarak kitaplaştırılmıştır.⁹³ Bu kitapta yer alan bilgiler, bir nefis muhasebesi, bir "itirafname" mahiyetini taşımakta; "Ermeni Meselesi"nin içyüzünü, Terör Örgütleri'nin nasıl kurulduğunu, kimin kurdurduğunu, arkasında kimlerin ve hangi devletlerin olduğunu, dinin ve Ermeni Kilisesi görevlilerinin nasıl işin içine çekildiğini, Ermeni Kilisesi'nin ve dinî liderlerin rolünü, Ermeni Kilisesi yetkililerinden bazılarının nasıl oyuna geldiklerini, Kilise'yi "terörist ideoloji"ye nasıl alet ettiklerini, bütün olumsuzluklara karşı Türk Milleti'nin intikam peşine düşmediğini ve hoşgörü göstermeye devam ettiğini özet olarak ortaya koymaktadır. Kanaatimce *Ermeni Meselesi*, en iyi cevabını bu kitapta ve oradaki cümlelerde bulmaktadır.

Ermeni Kilisesinin ve Ermenilerin, Ermeni Meselesindeki yerine ve önemine, kendi içlerinden verilen bu cevaplar güzel bir örnek oluşturmaktadır. Yerinde tespitleri ve samimî itirafları ihtiva eden bu ifadelerin önemli kısımları, gruplandırılarak, aşağıda aynen verilmiştir:

1-Ermeni İhtilal Partileri ve Rusya:

"Bu Ermeni ihtilal partileri, Türkiye'nin menfaatlerini düşünecek, ona hizmet edecek yerde, asıl görevleri de bu olduğu halde, Rus Yönetimiyle, bu düşman ve sinsi hükümetle işbirliği yaptı".⁹⁴

"Ermeni İhtilal Partileri, savaş başladıktan sonra, Türkiye'nin düşmanlarıyla gizli münasebet kurdular. Rus elçileri ile altı büyük vilâyetin reformu konusunda görüşerek açıkça ve utanmadan Türkiye'nin en kutsal menfaatlerine ihanet ettiler".⁹⁵

"Rus Hükümeti, din ihtilal partilerin celladı, bugün onların hâmisî oldu... Ermeni-Türk kardeşliği o kadar samimî ve sıcak ki, bugün bizim hâmimiz Rusya, o zaman Kafkasya Ermenileri'ne karşı korkunç işkenceler yapıyordu... Rusya'nın bugün böyle davranmasının iki sebebi vardır: 1- Türk-Ermeni dostluğu, Rus politikasına ve niyetine uygun

düşmüyordu. Türkiye'nin iç meselelerini karıştırma bahanesi bulamayan Rus diplomasi-si, Osmanlı Hükümeti pazarlarında iflas ediyordu. 2- Rusya'nın Doğu ve Batı taraflarında bulunan Ermeniler, bir gün Türkiye'nin doğu vilayetlerinde bulunan aynı soydan insanlarla birleşip Rus Çarları'nın rahatını tehlikeye düşürebilirdi. Rusya içindeki Ermeniler, Rusya'ya karşı cephe alarak onu sarsabilirdi. Bu ise kaygı verici ve tehdit edici bir durumdu. Rusya, Türk/Ermeni uyumunu hazmedemiyordu. Çünkü Meşrutiyet'ten sonra birbirini takip eden Osmanlı kabinelerinde, her zaman, bir Ermeni bakan bulunmuştu".⁹⁶

2-Ermeni Kilisesi ve Dinî Liderlerin Rolü:

"Dinî cemaatler, uzun zamandan beri, Ermeni ihtilal partilerinin inkılap ocakları olmuş ve en şeytanî programlar buralarda hazırlanmıştır. Dinî merkezler, silah depoları ve komplo ocakları olmuştu. Dinî liderler, söz ve yazı ile kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyordu. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu. Sadakat, doğruluk yerine isyan; insanlık yerine kin, intikam; ahlâk yerine alçaklık, rezillik va'zediliyordu. Dinî liderler, komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı; halktan, partilerin emirlerine ve eğitimlerine uymalarını istiyorlardı".⁹⁷

"Bütün Ermenilerin en yüksek lideri Eçmiyazın Katoğikosu işe karıştı ve reform mese-

(93) *A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaires Arméniens*, Constantinople 1917 (Bu kitap "Dajdar" adlı Ermenice dergide yayınlanmış makalelerin bir özeti ve 70 sahifeden ibarettir. Dajdar Dergisi yayını olarak Fransızca yayınlanmıştır. Bu kitap, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde tarafımdan görülmüş ve ilk defa 1990'lı yıllarda Haftalık Yeni Düşünce Gazetesinde değerlendirilmiştir. Yeni Düşünce Gazetesinde yazdığım yazılar, *İslâm ve Günümüz Meseleleri* başlığıyla 1991 yılında Ankara'da (Yeni Düşünce Yayınları-7) kitap olarak yayınlanmıştır. İslâm ve Günümüz Meseleleri isimli kitabın 205-207. sayfaları arasında bu bilgiler ve tercümesi yayınlanmıştır. Aynı bilgiler, ayrıca, "Belgeler Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış", Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1989, XXXI/245-259. sayfaları arasında değerlendirilmiştir).

(94) *A Qui la Faute?...*, 9.

(95) *A Qui la Faute?...*, 16.

(96) *A QuilaFaute?...*, 53.

(97) *A QuilaFaute?...*, 40-41.

lesinin uygulanması, halledilmesi için özel bir delegasyon görevlendirdi. Patriklik, geleneklerinden olmayan özel bir tavır aldı. Rus temsilcisinin Bab-ı Ali'yi ziyaretinin her defasında, reform projeleri konusunda birkaç itirazda bulunmak için Ermeni Patriği de orada hazır bulunuyordu".⁹⁸

3-Ermenilerin Varlıklarını Ancak Türkler Sayesinde Koruyabildikleri

"Ne Ermenilerin en yüksek dinî lideri Eçmiyazın Katoğkosu, ne Ermenilerin kaderini omuzladığı iddia eden en yüksek kilise yetkilileri, ne bu ihtilal partilerinin yetkili şefleri, ne diğer Ermeniler, Türkiye dışında, bizim, diğer hiç bir otoritenin hâkimiyeti altında varlığımızı korumaya muktedir olmadığımızı ne açıklayabildiler, ne de kavrayabildiler".⁹⁹

"Bütün bir toplumu altı asırdan beri himaye eden, kilisesine, dinine, diline ve millî geleneklerine saygı gösteren bir Devlete (Osmanlı İmparatorluğu) karşı böyle korkunç ihanet hiç görülmüş mü? Bu düşmanca ve anarşik olaylar nasıl vasıflandırılır; bu cinayete yönelik komplolara hangi haklı sebep bulunabilir?"¹⁰⁰

4-Ermenilerin Türklerin Toprağında ve Müsamaha İçinde Türklerle Yanyana Yaşadıkları (Kitap, bütün hatayı Ermeni ihtilâlcilerine yükledikten sonra, sonuçta bu konuyu şöyle dile getiriyor):

"Ermeni, altı yüzyıldan beri, hangisi olursa olsun, dünyanın başka yönetimi altında, başka hiçbir millet tebaasının ne gördüğü ne tanıdığı geniş bir sosyal ve dinî hürriyetten istifade ederek Türkiye'nin toprağında Türk ile yanyana yaşadı".¹⁰¹

Yukarıda sunduğumuz belgelerde ve bizzat Ermenilerin itiraflarında görüldüğü gibi Ermeniler, en az altı asırdan beri Türklerin hâkimiyeti altında, Türk topraklarında, sosyal ve dinî hürriyetten istifade etmiş; ibadetlerini serbestçe yerine getirmişlerdir. Bu durum, tarih

içerisinde Türk¹⁰², Ermeni¹⁰³, Batılı seyyah ve yazarlar tarafından da belirtilmiş; Türklerin hâkimiyeti altında yaşayan herkesin dinî inançlarını serbestçe yerine getirdiğine ve hâkimiyetleri altında olanlara adaletle muamele ettiğine yer verilmiştir.

Türkiye'de olaylar devam ederken Avrupa'da ve Avrupa basınında olayların yankıları gündeme gelmiştir. Almanya'da neşredilen "Nord Deutsch Allgemenie Zeitung" gazetesinin 16 Kasım 1890 tarihli nüshasında, "Ermeni Meselesi" başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Bu makale, önemine binaen, Alman Sefiri tarafından İstanbul'a gönderilmiş ve tercüme edilip Padişaha takdim edildikten sonra arşive konulmuştur.¹⁰⁴ Bu belge, Ermenilerin Doğu Anadolu hattâ Türkiye ile ilgili iddialarına cevap mahiyetinde bilgiler yanında nüfusla ilgili rakamlar ve oranlar içermektedir. O belgede şöyle denilmektedir:

"Avrupa matbuatında mükerreren bir Ermeni Meselesinden (babs) olunur. Mezkûr unvanın daimî surette tekrar olunmasından belki gazete mütâlaa edenlerce Devlet-i Aliyye'nin bir kavmi tarafından meskûn ve hududu muayyen bir kısım araziden bahsolunduğu ve mezkûr arazinin tefriki ve yabut bir muhtâriyet-i idare haline va'zı idarece mümkün olduğu fikri basıl olur. Ancak böyle bir fikre şiddetli surette itiraz etmek lâzımdır. Ermenistan siyasetçe ve belki coğrafyaca mevcut olmayıp ancak etnografya nokta-i nazarından mevcut olabilir. Prusya'da eski zamanda bir 'Vent' hükümetinin mevcut bulunduğu ve belki bugünkü günde bu hükümetten kalmış tek tük abâlinin 'Vent' lisanını kullandığı cihetle nasıl bir 'Vent meselesi' meydana vazolunması ma'kûl görülmeyecek ise,

(98) A QuilaFaute?... 51-52.

(99) A QuilaFaute?...56.

(100) A QuilaFaute?... 41.

(101) A QuilaFaute?... 70.

(102) Bkz. İbni Batuta, Seyahatname, Ter. Mehmet Şerif, İstanbul 1333-1335,I/328-329; Evliya Çelebi, Seyahatname, Sad. Mehmet Zillioğlu, II/503; Sakarya, Belgelerle..., 63 vd.

(103) Bkz. Ürfalı Mateos, Vekâyânâme, 87.

(104) Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kı.36, ev.368, /a. 141, kar. XIII (Bu belge, tarafımızdan, Türk Kültürü Dergisi'nin Ekim 1982 tarihli 234. sayısında "Ermeni Meselesi" başlığı ile, 733-740 sahifelerinde yayınlanmıştır. Bu makale, Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü isimli kitabımızın 22-30. sayfalarında da yer almıştır. Arşiv vesikasının tamamı için adı geçen makalelere bakınız).

şöyle de ciddî olarak bir Ermeni meselesinden bahsetmek caiz değildir”.

“Sefîne-ı Nuh’un sakin olduğu ‘Ararat’ dağı civarında güya hüküm sürmüş olan Nuh ahlâfından ‘Aram’ nâm kimsenin isminden neş’et eden ‘Ermenistan’ * nâmı gerek Acem ve Bizans abâlisinin malı bulunan arazının Selçukîler tarafından fetih olunmasından bugüne kadar ve gerek Devlet-i Osmaniyye’nin tesisi zamanından tîmâr ve paşalıktan vilayetin (yani Erzurum) şimdiki haline kadar ne resmi olarak ve ne de abâli lisanından isti’ mâl olunmamıştır”.

Makalede, “Ermenistan” isminin tarihçe hiçbir ehemmiyet ifade etmediğine yer verildikten sonra şöyle denilmektedir: “Belki bir taraftan Ermeni cinsine mensup abâlinin ikâmet eylediği bir arz’ın mevcudiyetinden bahsederek itiraz vukubulur. O halde biz de cevaben bervec-h-i atî Devlet-ı Aliyye’nin Asya-yı Suğra’da kâim ve sâir abâlisi nisbetinden şâyan-ı zıkr ve beyân olabilecek Ermeni cinsine ve dinine mensup abâlinin ikâmet eylediği sekiz vilayetin son resmî tabkikat üzerine tertip olunan nüfus cetvelini neşrediyoruz ki cetvel-i mezkûrun sıhbatını te’min edebiliyoruz”.

Çalışmanın sonunda verdiğimiz bu Cetvel’de de görüleceği gibi, genel nüfusun % 80’ini Müslümanlar, %15’ini Ermenilerin teşkil etmektedir. Bu bilgiler verildikten sonra şöyle devam edilmektedir: “(Ermeni) Abâlinin 1/7’i olduğu halde diğerlere bir kanun mu istiyorlar? İdâre-i muhtâre yani kendi efkârlarınca idaresini tertip ile abâlinin 6/7 sının tahtı idaresinde bulundurulmasını ve resmî memuriyetlerin ve sâirenin kendilerine teslim olunmasını talep ediyorlar. Bu talepte hakları neden ibaret olabilir? Ermeni abâli, imtiyâzât-ı müstesnâiyeye nail olmak arzusunda bulunmaya İslâm hemşehrilerinden daha zeki ve ablâkça daha iyi veyahut vucudça daha kuvvetli ve cesur mudur? Ermeniler bu suallere evet ile cevap verecek olur ise zihinlerinin sağlam olmadığına karar vermek icabeder. Ancak ekserisinde öyle bir fikir mevcut değildir. Ermeniler’in kısmı

a’zamı muhtariyet-i idare suretinde bir hükümet teşkiline muktedir bulunmadığına ve yalnız bir mezbebe mensup olanlardan teşkil olacak bir hükümette şimdi olduğu halde mezhep ve idarece imtiyâzât-ı müstesnâiyeye nail olamayıp bahtsız bir halde bulunacaklarına veyahut şimdi mevcut olan münâsebât-ı idarelerinde bir tefrika vuku’unda komşuları bulunan Rusya Devleti tarafından yutulmak korkusunun mevcut bulunmuş olmasına pek iyi vâkıftırlar.

Bu halde Ermenilerin kısm-ı a’zamı Devlet-i Osmaniye İdaresinde kalmayı arzu eder. İdâre-i muhtâre taleplerine karşı soğuk ve sakıt bir halde kalır ve Osmanlı’dan başka bir ismi kazanmak istemediği halde her memleketin gazetelerinde aksini iddia edip esası olmayan bir Ermeni Mes’esi hakkında mütemadiyen abuk sabuk beyân-ı efkâr eden kimseler kimlerden mürekkep olabilir? Erzurum Vak’asında, Kumkapı Kilisesi’nde vukubulan rezaletten dolayı cereyan eden da’vâ(t-ı) istintak ve muhakemeleri bu karanlık işleri tenvir etmiştir”. Devamında; bu meselenin dışarıda teşkilatlanmış fesat ocaklarınca çıkarıldığı, bunların bu memleketle bir ilgilerinin bulunmadığı, aşağı tabakadan saf insanları aldatarak menfaat sağlamaya çalıştıkları ve bulamık suda balık avlamak istedikleri yer almaktadır.

Sunduğumuz bilgiler ışığında diyebiliriz ki tarih boyunca Ermeniler, Türklerin dışında, hangi milletin hâkimiyeti altına girmişlerse hep zulüm ve işkence görmüşlerdi. Türkler, Ermenilerin imdadına yetişmemiş olsaydı hâkim milletler onları içlerinde eritip yok edeceklerdi ve kendileri için önem taşıyan kiliseleri de olmayacaktı. Türk Milleti; Ermenilere ve onların dinî inanışlarına, Yahudi, Rum ve diğer Hıristiyan azınlıklar gibi sahip çıkmamış ve müsamaha göstermemiş olsaydı; kanaatimizce, herhalde bugün bir “Gregoryen Ermeni Kilisesi” olmayacaktı ve belki de bir “Ermeni Meselesi” gündeme gelmeyecekti.

Ermeni Meselesinin ortaya çıkıp gündem oluşturmasında Kilise ve görevlileri et-

kin bir rol oynadığı gibi, günümüzde de dostluk ortamının oluşmasında İstanbul Patrikliği başta olmak üzere Kilise'nin ve yetkililerinin katkıda bulunabilecekleri unutulmamalıdır.

Sonuç

Türklerin yönetiminde Ermenilerin herhangi bir sorunu ve XIX. Yüzyılın sonlarına kadar bir "Ermeni Meselesi" de olmamıştır. Dinî ve siyasî mülahazalar ile Doğu'da Rusya, Batı'da İngiltere başta olmak üzere Amerika, Fransa, İtalya gibi devletlerin Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve ondan koparacakları parçalar üzerinde yetki sahibi olmak istemeleri; Hıristiyanlığın dolayısıyla da Ermeni Kilisesi'nin devreye sokulmasını gündeme getirmişti. Bütün dış ve iç desteğe/ yönlendirmeye rağmen Ermeni Kilisesi'nin büyük çoğunluğu, sağduyunun galip gelmesi ile Terör Örgütleri'nin güdümüne girmemişti.

Türkler ile Ermeniler, asgarî müşterekler, benzerlikler, aynı soya ve aynı kültüre mensup olma bir yana, 1000 yıla yakındır aynı kaderi paylaşmanın bilinci ile hareket etme zorundaydı ve öyle de hareket edilmişti. Kaldı ki Anadolu'da bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğunun Türkçe'den başka dil bilmediği, örf ve adetler bakımından Türker'e benzer olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştu. Tektanrı inancı, dağ, yer-su kültürü, "ateş kültü", gelin ile damadın el ele tutuşup yanan ateşin etrafında oynaması, İlkbahar'da baharın gelişinde dinî törenlerin yapılması, "kansız kurban/saçı" sunulması, "iyi ve kötü ruh anlayışı", yağ törenleri, ölü aşı adeti, kirvelik töresi, at veya koç şeklinde mezar geleneği gibi hususlar Türkler ile ortak paydalarındır.¹⁰⁵ Ortak paydaları çoğaltmak mümkündür. Bu ortak paydalar, ortak kaderin ve birlikteliğin yanında başka özellikleri de çağrıştırmaktadır. Bu durum; Türk harsının tesisine bağlandığı gibi Türk soyundan gelmiş olmalarına, Hıristiyanlaşmış Türkler olduklarına bağlanmıştır ve bağlanmaktadır. Çünkü Ermeniler ile özdeşleşmiş ve Ermenilerin %

90'lık çoğunluğunun mezhebi olan Gregoryen Mezhebinin kurucusu Partlı bir Türk'tür. Yapılan bazı araştırmalar; Anadolu'da yaşamış Ermenilerin büyük çoğunluğunun Hıristiyan Türk olduğunu ortaya koymuştur. Zaten son zamanlarda Türkiye Ermenileri/Türk Ermeniler üzerinde yapılan anket araştırmalarına katılanların %79.5'in en iyi bildiği dilin Türkçe olduğu açıklanmıştır. Bu sonuç bizim, en az 30 yıldan beri gündeme getirdiğimiz "Anadolu'daki Ermenilerin en az % 80'ni Türk'tür" yönündeki tezimizin günümüzdeki en önemli kanıtı olmaktadır.¹⁰⁶ Geri kalan kesim için farklı iddialar vardır. Bu iddialardan biri de Yahudi kökenli Türk vatandaşı, araştırmacı, tarihçi ve eski milletvekili Prof. Abraham Galanté'ye aittir. Galanté'ye göre, Anadolu'nun bazı yörelerinde, "Ermeni-Yahudi Cemaati" (=Yahudi Dönmesi Ermeni Cemaati) Pakraduniler¹⁰⁷ denilen bir cemaat yaşamıştır.¹⁰⁸

Tarih boyunca Türklerin Anadolu'ya defalarca akınları olmuştur. Bu akınların bir kısmı geçicilik özelliği taşıırken bir kısmı, Anadolu'yu yurt kılmıştır. Bu tarihin başlangıcı, MÖ.5000'li yıllara kadar geri gitmektedir. Müslüman olduktan sonra Türkler'in Anadolu'ya ilk gelişi, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda büyük rolü olan Türk Beyi İbrahim Yinal'ın 1018 yılında kalıcı olmayan akınıyla. Türklerin Anadolu'ya kalıcı gelişi, 1047/1048'li yıllardadır ve Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi'nden

(105) Bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 227-230.

(106) Ermeni Kilisesinin Kuruluşu ve Kurucusunun Türklüğü, Ermeni Kilisesinin diğer Kiliselerden farkı ve aralarındaki mücadeleler ile Ermenilerin Türklüğü, Türk-Ermeni ilişkileri, Ermeni Meselesi'nin çıkarılışının arka planı, Ermeni Kilisesine ve Ermenilere Türk Milleti'nin hoşgörüsü ve günümüz hakkındaki görüşler için bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 12-17, 37-115, 223-230; Abdurrahman Küçük, *Dinî Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, 7-190.

(107) Bkz. Abraham Galanté, *Les Pacradouns ou Une Secte Armeno-Juive*, İstanbul 1933.

(108) Pakraduniler konusunda bir çalışma yapmakta olduğumu, yakın zamanda bu iddiaların gerçekliğini ortaya koymaya çalışacağımı ilgililere duyurmayı bilimsel bir görev bilmekteyim. Çünkü bu konunun Yahudi, Ermeni ve "Dönme" gibi üç boyutu vardır. Bu üç boyutu itibarıyla Pakraduniler (Ermeni-Yahudi Cemaati); hem Yahudiler hem Ermeniler hem de Dönmeler (Sabatayistler) konusunda araştırmalar ve yayınlar yapmış bir bilim adamı olarak benim uzmanlık alanıma girmektedir. Yanlış kanaatlerin, yanlış nitelendirilmelerin önüne geçmek ve gerçeğe yakın sonucu ortaya çıkarabilmek için böyle bir çalışma yapmanın bilimsel görevim olduğunu düşünerek işe başladım.

sonradır. Malazgirt Savaşı'nda Bizans Ordusunu ya terk edip geri çekilen, ya Sultan Alparslan ile mahiyetinin konuşmalarından ve yaşayışından kendi soydaşı olduğunu anlayıp onlara destek olan ve Alparslan'ın yanında Bizans'a karşı savaşan Türk boyları arasında "Gregoryen Ermeniler/Türkler" de vardır. Bu dönemden 1863 yılında "Açılım" yapıncaya ve Doğulu - Batılı bazı devletler Ermenilere el atıncaya kadar Türkiye'de Ermeniler ile Türkler arasında herhangi bir ciddi olay olmamıştır. Türkler/Türk Yönetimi, Ermenileri, "Cemaat-i/Millet-i Sâdika" (=sadık millet/sadık cemaat)¹⁰⁹ görmüştür. En az 600-700 yıl hiçbir ciddi olay olmadan bu günlere gelinmesinin tek sebebi vardır o da; "Türkiye'de gözü ve menfaati olan güçlerin fitnesi" ne fırsat verilmemesidir. Ne zaman "fitne"ye fırsat verilmiş ve fitne taraf bulmuş o zaman "Ermeni Meselesi" gündemi tutmuştur. Ortaya çıkarılan fitneden yararlanan ve "bulanlık suda balık avlayan" ülkeler dün Ermenileri günümüzde de Kürtleri "kullanma" peşindedir. Oluşturulan fitne, Türk Milletine hem maddî hem de manevî ağır fatura yüklemiştir/ yüklemektedir.

Tarih boyunca Ermeni Kilisesi ve Gregoryen Hıristiyanlığı benimsemiş Ermeniler, Türklerin dışında, hangi milletin hakimiyeti altına girmişlerse hep zulüm ve işkence görmüşlerdir. Onlara hâkim olan İranlılar, Mecusiliği din olarak benimsedikleri dönemde onları Mecusi; Latinler, Katolik; Bizanslılar, Ortodoks yaparak kendi içlerinde eritmek istemiş; Ruslar da, her türlü bak ve hürriyetten mahrum ederek dil ve dinlerine baskı yaparak bir alet gibi kullanmıştır. Bunun tek istisnası Türklerdir. Türkler, din değiştirmeye zorlamadığı ve asimile etmeyi denemediği gibi, onların Kiliselerinde dinî inançlarını ve uygulamalarını yerine getirmesi için her türlü tedbiri almıştır.

Türkler, Ermenilerin imdadına yetişmemiş olsaydı hâkim milletler onları içlerinde eritip yok edeceklerdi. Şayet onları bugüne getiren "Millî Kilise"leri varsa, yeryüzünde Ermeni mevcutsa, bunu Türklerin hoşgörü-

süne borçludurlar. Türkler, Ermenilere ve onların dinî inanışlarına, Yahudi, Rum ve diğer Hıristiyan azınlıklar gibi, sahip çıkmamış ve müsamaha göstermemiş olsaydı; kanaatimizce, herhalde bugün bir "Ermeni Meselesi" gündeme gelmeyecekti. Çünkü Türkler, hâkimiyetleri altındaki Ermenilere, tarih boyunca hep hoşgörü göstermiş; dillerine, dinî inançlarına, örf ve adetlerine dokunmamış, aksine onlara hiçbir kimsenin ne gördüğü ne tanıdığı bir imtiyaz bahşetmiştir. Asırlarca Türkler, Ermenileri kendilerinden ayrı görmemiş ve onlara en yüksek makamlara getirerek müsamananın en güzel örneğini sergilemiştir. Eğer Türk Milleti ve Türk Devleti suçlanacaksa "soykırım"dan değil "soykoruma"dan suçlanmalıdır.¹¹⁰ Çünkü tarih boyunca, hem Ermeni Kilisesini hem Ermenileri yok olmaksızın koruyup bugünlere getiren, varlıklarını ve benliklerini sağlayan yegâne millet Türk Milletidir, yegâne devlet de Türk Devletidir. Türkler'e yönelik "Soykırım" iddiası tam bir yalandır. Çünkü Türk Milletinin lügatında "soykırım" kelimesi ve türevleri olmadığı gibi tarihinde de böyle bir uygulama da olmamıştır¹¹¹. Bütün dünya Yahudilere karşı soykırım uygularken onları, Ermenileri yok etmek is-

(109) *Hemen hemen bütün Süryani, Ermeni ve Rum kaynakları, Türklerin hâkimiyetleri altındaki yabancı ırk ve din mensuplarına, din hürriyeti tanıtıldığı ve adaletle muamele ettiğinde ittifak etmektedir. Bunlar arasında Ermenilere ayrı bir yer ve önem verildiği, onların "Cemaat-i Sâdika" olarak adlandırılmasından da anlaşılabilir. Bu "Cemaat-i Sâdika" arasından az da olsa da sadık olmayan ve kendilerini koruyup bu günlere getiren Türklerle karşı ihanet edebilen kimseler çıkabilmiştir. Kilise yetkilileri/görevlileri ve Ermeni Cemaati arasında bu ihanete ortak olanların oranı % 10 geçmemektedir. Ancak ok yaydan çıkınca; terör estirilince %10'luk örgütlü bir grup %90'ların sesini bastırabilmekte ve çoğunluğun temsilcisiymiş gibi hareket edebilmektedir. Bunun örnekleri geçmişte görüldüğü gibi günümüzde de görülmektedir. Halbuki hem Kilise yetkililerinin hem Ermenilerin % 90 kadarının Türk Devletine bağlı olduğu, terör örgütlerini desteklemediği, o gün de bu gün de Türklerle sadık olan ve Türklerin iyiliğini unutmayan Patriklerin ve Ermeni ileri gelenlerinin çoğunluğu oluşturduğu bilinmektedir.*

(110) Türklerin Soykırım değil Soykoruma yaptığı ile ilgili olarak bkz. Abdurrahman Küçük, "Soykırımı mı, Soykoruma mı?" (Ermeni ve Yahudi Örneği), Türkiye Meselelerine Dair, Ankara 2011, 222-240.

(111) Günümüzde Bazı Avrupa ülkelerinde "Sözde Ermeni Soykırımı" adına yasalar çıkarıldı ve yaptırımlar getirildi. Bu ülkelerden biri olan ve günümüzde Türkiye-Ermenistan Protokolünün imzalanmasında rol oynayan Fransa'da da 2007 yılında "Sözde Ermeni Soykırımı Yasası" kabul edildi ve soykırım olmadığını söylemek suç sayıldı. Halbuki ASALA'nın Türk Diplomatlarını ve Türk yetkililerini hedef aldığı bir dönemde, 1980 yılında Fransa'da, Pierre A. Moser tarafından belgelere dayalı olarak Fransızca "Les Arméniens, Ou est Réalité?" (Ermeniler, Gerçek Nerededir?) ismi ile bir kitap yayınlanmıştı. Bu kitapta, gerçeklerin iddia edilenin tersi olduğu ortaya konulmuştu.

terken onları ve nice toplulukları yok olma-
tan kurtaran Türkler olmuştur.

“Diken battığı yerden çıkar” misali Türk-Ermeni dostluğunun kurulmasında, barış ortamının sağlanmasında, olumlu adımların atılmasında, gerçeklerin ortaya çıkmasında, Türkiye’ye karşı başlatılan kasıtlı karalama kampanyasının önünün kesilmesinde, Türk Devleti ve Türk Milleti yanında Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ve Türk Milletinin birliğinin şuurunda olan Türk bilim adamlarına, Türk aydınlarına, Ermeni Kilisesi’ne, İstanbul Ermeni Patrikliği’ne ve Türk olma-
tan gurur duyan Ermeni Türk aydınlar¹¹², 70 bin Ermeni kökenli Türk’e ve 75 milyonluk Türk Milletine eskisinden daha önemli görevler düşmektedir. Bu görev de; “Ermeni Konusu”nda bilinmesi gereken gerçekler¹¹³ ışığında, safların sıklaştırılması, aralarında “ayrık otları”na ve “provokatörlere” yer verilmemesi, inisiyatifin doğrudan ele alınması, oynanan oyunların bozulması, “*Türkün asaleti ve sağduyusu*” ile hareket edilmesidir.

Türkiye Siyasetine de bu yönde görev düşmektedir. Çünkü “Ermeni Meselesi”, tarihî ve bilimsel bir mesele olarak değil, siyasî olarak çıkmış ve dinî anlayışlardan destek görerek gelişmiştir. Bize göre günümüzde çözüm de yine ancak siyasî yoldan olabilecek ve dinle desteklenip orta yolda çözüm bulunabilecektir

Günümüzdeki “Kürt Sorunu” ile “Ermeni Sorunu/Meselesi” arasında bazı konularda özellikle yöntem ve dış destek konusunda büyük benzerlikler dikkati çekmektedir.¹¹⁴ Geçmişte Ermenilere “Otonom”, Federasyon, bağımsız “Büyük Ermenistan” vadedenler; kendi gayelerine ulaşınca onları unuttuğu, kendi kaderleri ile baş başa bıraktığı bizzat Taşnak Partisi’nde görev almış ve Ermenistan’ın İlk Başbakanı Ovanes Kaçaznuni,1923 yılında Taşnak Parti Kongresine sunduğu Rapor’da, bu hususu vurgulamakta ve dış ülkelerin(Rusya ve bazı Avrupa devletlerinin) Ermeni Terör Örgütlerini yönlendir-

melerine işaret etmektedir. Başbakan Kaçaznuni, Raporunda, Avrupa diplomasisi ve “*Rus hükümetinin kallesçe politikalar*” sonunda Ermenilerin Türklerle karşı ayaklandıklarını¹¹⁵ dile getirmektedir. Kaçaznuni, Raporunda, bir nevi nefis muhasebesi yapmakta, Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermenileri isyana zorlayan Taşnaksutyun’un yanlışlıklarını belirttikten, yapacağı bir şeyinin kalmadığını ve kendini tükettiğini vurguladıktan sonra “Türkiye Ermenistanı” meselesi diye bir şeyin olmadığını ve Avrupa’nın Ermenileri nasıl bitirdiğini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “*Artık Türkiye Ermenistanı diye bir şey yok. Büyük Avrupa devletleri bizleri defnettiler ...*”¹¹⁶

Geçmişte “Ermeni Meselesi”ni öne çıkarıp Ermenileri açıkta bırakanlar, günümüzde de “Kürt Meselesi” altında “Kürtler” üzerine oyun oynamaktadırlar. İki mesele arasında önemli benzerlikler vardır. Bu benzerlikler ders olmalıdır. *Ermeni Meselesi*’nde “alet olanlar”, hem mevkilerinden hem rahatlarından hem de itibarlarından olmuşlardır. Bu işin öncülüğünü yapanlar “aleti” oldukları devletlere gitmişler, olan saf ve bîgünah insanlara/Ermeni Türklerle olmuştur. Bu sonu; hem *Türkiye’yi yönetenler* hem PKK ile “*dirsek teması*”nda olanlar hem de bölücülüğe karşı olan %90-95’lik “*Köklü Türk Çınarı*”nın *Kürt boyundan olan Kardeşlerimiz* doğru okumalıdır¹¹⁷.

(112) Günümüzde iki devlet, iki “millet” arasında adım atılacak ise Türkiye doğrudan devreye girebilir;İstanbul Ermeni Patrikliği’nden/sıfıa bulup sağlığına kavuşmasını dilediğim İstanbul Patriği Mutafyan’dan,Türk Milletinin ferdi olmaktan gurur duyan ve “*Ben Türküm!*” diyen *Leon Panos Dabağyan* gibi düşünürlerden, Ermeni aydınlarından,akademisyenlerinden, yazarlarından ve esnafından yardım alınabilir.Ermenistan ve Ermeni aydınları da;başkalarının piyonu olmuş ve Türkler ile Ermenilerin arasını açmak için her yolu denemiş Hınçak,Taşnak ve ASALA örgütlerince Türklerle karşı yapılan katliamlar ve haksızlıklar için nefis muhasebesi yapabilir.

(113) Abdurrahman Küçük, “*Ermeni Konusu’nda Bilinmesi Gereken Gerçekler*”, Haber Açısı, 15.09.2012.

(114) Ermeni Meselesi ile Kürt Meselesi arasında yöntem, iç ve dış destek başta olmak üzere önemli benzerlikler ve ders alınması gereken hususlar için bkz. Abdurrahman Küçük, “Ermeni Meselesi’nden Günümüze Mesajlar”, Dini Azınlıklar ve Türk Hışgörüğü,171-185.

(115) Bkz. Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*(1923 Parti Konferansı’na Rapor), Çeviren: Arif Acaloğlu, İstanbul 2005, 32-34.

(116) Kaçaznuni, *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*,86.

(117) Bkz. Abdurrahman Küçük, “*Ermeni Meselesi’nden Günümüze Mesajlar*”, Dini Azınlıklar ve Türk Hışgörüğü, 171-184.

Vilayet	İslâm	Ermeni	Ahalinin Yüzde Nispeti %	Süryani	Nesturi	Rum Katolik	Roma Katolik	Protestan	Musevi	Gayri Müslim	Ecnebi	Toplam
Erzurum	441671	101119	18	-	-	3356	6730	1970	6	15	292	555159
Bitlis	167054	101358	36	1981	-	-	4948	1498	-	959	-	276998
Vân ve Hakkari	282582	71582	17	-	59500	-	1930	-	2900	-	-	418494
Diyarbakır	240574	45291	14	136469	-	1437	6348	3975	1170	-	-	312444
Mamuretü'l Aziz (Elazığ)	300194	73178	19	-	-	573	2464	4971	2	-	-	381382
Sivas	735489	112649	12	-	-	36822	2943	2493	220	1585	-	892201
Halep	663416	50182	7	3841	-	7525	7527	199227	9599	-	-	762017
Adana	336913	31876	7	97	-	1401	2150	3	-	410	-	372850
Yekûn	3167893	587235	15	195568	59500	51114	35040	34837	13897	2169	292	3971545

(Almanya'da "Nord Deutsch Allgemene Zeitung" Gazetesi'nde Yayınlanan ve Sultan Abdülhamit'e sunulduktan sonra Osmanlı Arşivi'ne giren 16 Kasım 1890 tarihli belge)

Kaynakça

Adontz, Nicolas, *Histoire d'Arménie*, Paris 1946.

Alishan, Léon M.D., *Le Hayg, sa Periode et sa Fête*, Paris 1860.

Amadouni, G., *L'Eglise Arménienne et La Catholicite*, Rome 1978.

Aslan, Kevork, *L'Arménie et les Armeniens*, Constantinople 1914.

Bala, Mirza, *Azerbaycan Tarihinde Türk Alban-ya*, Ankara 1951.

Başbakanlık Arşivi.

Batuta, İbni, *Seyahatname*, Ter. Mehmet Şerif, İstanbul 1333-1335.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Haz. İhsan Sakarya, Ankara 1984.

Budakov, Budak, "Ermenistan'ın Azerbaycan Menşeli Coğrafi Adlar Hakkında", Aktaran: Emrullah Güney, *Türk Kültürü Dergisi*, Ankara 1994, Yıl: XXXII, Sayı: 377, s. 560.

Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, Sad. Mehmet Zül-lioğlu, II/503.

Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, I/208-222.

Dabağyan, Léon, "Ermeni Meselesi", *Son Havadis Gazetesi* (Tefrika), 22, 29 Nisan, 25 Mayıs, 27 Aralık 1980.

Demir, Neşide Kerem, *Türkiye'de Ermeni Me-selesi*, Ankara 1976.

Diñçer, Nahit, "Yabancı Özel Okullar", *Millî Eğitim ve Din Hayatı*, İstanbul 1981, 16-17.

Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi*, İznik'ten II. Vatikan'a, Çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İbtîlâ-liyyesi, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.

Eröz, Mehmet, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983.

Fehmi, Hasan, "Anadolu'da Gregoryen ve Orto-doks Türkler", *Ülkü*, IV/21, Ankara İkinci Teşrin 1934.

Galante, Abraham, *Les Pacradouns ou Une Sec-te Armeno-Juive*, İstanbul 1933.

Garabedian, Mesrop, *Ermenice-Türkçe Sözlük*, "Lusavoritch", İstanbul 1907

Gattayrias, A., *L'Armenie et Les Armeniens*, Pa-ri 1882.

Gelzer, *Debuts de L'Eglise Arménienne*, Venise 1896.

Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, İstanbul 1970.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.

Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorlu-ğunda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, Ankara 1976.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olaylar Tarihi*, Ankara 1994.

İbni Batuta Seyahatnamesi, Ter. Mehmet Şerif, İstanbul 1333-1335, 1/328.

İlter, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1996.

İlter, Erdal, "Ermeni Meselesi"nin Perspektifi ve Zeytün İşyanları (1780-1915), Ankara 1995.

Janin, Raymond, *Les Eglises Orientales et les Ri-tes Orientaux*, Paris 1955.

Kaçaznuni, Ovanes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*(1923 Parti Konferansı'na Rapor), Çeviren: Arif Acaloğlu, İstanbul 2005, 32-34.

Kalafat, Yaşar, *Gregoryen Türklerde Halk İnanç-ları*, Ankara 2012; Yaşar Kalafat, "Gregoryan Türklerin Stratejik Boyutu", www.yasarkalafat.info(22.10.2014).

Kaloustian, S., *Saints and Sacraments of the Ar-menien Church*, New York 1969.

Kaşgarlı, Mehlika Aktog, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.

Kaşgarlı, Mehlika Aktog, "Critique Analytique des Sources Armeniennes Medievales", IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğ, Ankara 1981.

Kazancian, Karakin, "Les Armeniens apres la Conquete", La Turquie Modern, Juin-Juillet 1953.

Kılıç, Davut, "Ermeni Kimliğinin İnşasında KİLİSENİN YERİ", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2008, Sayı:13.

Kılıç, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Ankara 2000.

Kılıç, Davut, "Ermeni Meselesinin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, Ankara 2006, Sayı:23, s.119-139.

Kılıç, Davut, "Ermeni Terörünün Ortaya Çıkışında Kilise ve Din Adamlarının Rolü", *Türk Kültürü*, Ankara 2006, Sayı:127.

Kırşehirlioğlu, E., *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler*, İstanbul 1963.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Taribi*, İstanbul 1953.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 1952

Kırzioğlu, M. Fahrettin "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri", Ankara 1987, (Belleten'den Ayrı Basım).

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Karapapak Uruğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Erzurum 1972.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Albanlar Taribi Üzerine*, Ankara 1994.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.

Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967.

Köprülü, Fuat, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986.

Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 2009.

Küçük, Abdurrahman, *Misyonerlikten Diyaloga Türkiye*, Ankara 2011.

Küçük, Abdurrahman, *Misyonerlik ve Dinlerarası Diyalog*, Ankara 2011.

Küçük, Abdurrahman, "Ermeni Katoğikosluğuna ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", *A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1983, XXVI/736-750.

Küçük, Abdurrahman, *Türkiye Meselelerine Dair*, Ankara 2011.

Küçük, Abdurrahman, "Ermeni Konusu'nda Bilinmesi Gereken Gerçekler", *Haber Açısı*, 15.09.2012.

Küçük, Mehmet Alparslan, *Türkiye Protestan Ermenileri*, Ankara 2009.

Mecerian, Jean, *L'Histoire et Institution de L'Eglise Armenien*, Beyrut 1965.

Meillet, A., *Esquisse d'une Grammaire Comparée de L'Armenien Clasique*, Vienne 1903

Moise de Khoren, *Histoire d'Arménie*, Victor Langlois, Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armeme, Paris 1880, I-II.

Morgan, Jacque de, *Histoire du Peuple Armenien*, Paris 1919.

Ormanian, Malachia, *L'Eglise Arménienne*, Deuxième Edition, Antelias-Lübnan 1954.

Ormanian, Malachia, *Le Vatican et Les Armeniens*, Rome 1873.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi, İstanbul 1989.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Taribi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981.

Papazian, Hrant, *Les Eglises Byzantines Transferees aux Arméniens*, İstanbul 1976.

Refik, Ahmet, "Türkiyede Katolik Propagandası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Eylül 1340, Nü: 5 (82), 257, 276.

Refik, Ahmet, *Tarih-i Umûmi*, İstanbul 1327.

Robert, Louis de, *Etüde Philologique sur les Inscriptions Cuneiformes de L'Arménie*, Paris 1876.

Seferoğlu, Şükrü Kaya, *Millî Mücadele Yıllarında Kürt "Türk"-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 1990.

Seyfeli, Canan, İstanbul Ermeni Patrikliği, Ankara 2005.

Şahin, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988.

Tamaratı, Mechel, *L'Eglise Georgienne des Origines Jusqu'a Nos Jours*, Rome 1910

Tansu, Semih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Taribine Giriş*, İstanbul 1981.

Tournebize, François, *Histoire Politique et Religieuse de L'Arménie*, Paris 1900.

Turan, Osman, *Türk Cibani Hâkimiyeti Meşkuresi Taribi*, İstanbul 1979.

Türközü, H. Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Ankara 1982.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

Urfalı Mateos, *Vekayiname*, Çev. H.D.Andreasyan, Ankara 1962

Welter, G., *Histoire des Sectes Chrétiennes*, Paris 1980.

Whitman, Sydney, *Turkish Memories*, London 1914.